

186464

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΕΝΟΤΗΤΟΣ ΤΩΝ ΛΟΓΙΚΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ

ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΑΝΑΓΝΩΣΘΕΙΣΑ ΕΝ ΤΩ ΣΥΛΛΟΓΩ ΠΑΡΗΛΑΞΣΩ

Τῇ 19 Δεκεμβρίου 1875

ΥΠΟ

Π. ΒΡΑΪΛΑ ΑΡΜΕΝΗ

Εἰκὼν μὲν γὰρ Θεοῦ λόγος θεῖος καὶ
 βασιλικός . . . . Εἰκὼν δὲ εἰκὼνος
 ἀνθρώπινος νοῦς.

Κλημ. Ἀλεξ. Στρώμ. Ε. 14.

Ταῦτό γάρ ἐστιν ἐν, καὶ ἀρχή, καὶ
 ἀγαθόν, καὶ Θεός.

Συμπλήκιος, ἐξήγ. εἰς τὸ τοῦ Ἐπικτή-
 του Ἐγχειρίδιον.

ΕΝ ΚΕΡΚΥΡΑ

Τυπογραφεῖον ἡ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
 ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΘΟΥΡΙΟΥ

1875

Η ΕΝΟΤΗΣ ΤΩΝ ΛΟΓΙΚΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ

Λογικά στοιχεῖα ὀνομάζομεν ἐννοίας τινὰς καὶ ἀρχάς, αἵτινες δὲν προέρχονται ἐκ τῆς διὰ τῶν αἰσθήσεων ἀντιλήψεως, καὶ ὡς ἀναγκαζόμεθα ἐπομένως ν' ἀναγνωρίσωμεν ὡς ἐνυπαρχούσας ἐν ἡμῖν ἐκ τῶν προτέρων, συνεπτυγμένας μὲν κατ' ἀρχάς καὶ ἐν μέρει ἀπροσδιορίστους, γινομένας δὲ ἀκολουθῶς διὰ τῆς ἐνεργείας τῶν νοητικῶν δυνάμεων ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον εὐκρινεῖς καὶ ἐναργεῖς. Ὅσα δὲ προοδεύομεν κατὰ τὴν ἐφαρμογὴν τῆς νοήσεως εἰς τὰ διάφορα ἀντικείμενα αὐτῆς, κατὰ τοσοῦτον κατανοοῦμεν καὶ τὴν ἰδιαιτέραν φύσιν τῶν στοιχείων τούτων καὶ τὴν μεγάλην αὐτῶν χρησιμότητα εἰς μόρφωσιν καὶ τελειοποίησιν οἵασδήποτε γνώσεως. Ὀνομάζονται δὲ λογικά τὰ στοιχεῖα ταῦτα, διότι, κατὰ τοὺς παραδεχομένους τὴν ὑπαρξίν αὐτῶν, συναποτελοῦσιν ἰδιαιτέραν καὶ ἀνωτέραν τῶν ἄλλων δύναμιν, τὸν ἐνδιάθετον λόγον.

Περὶ τῶν στοιχείων τούτων δύο ἀναφύονται ζητήματα· ἂν ἔάν τῶντι ὑπάρχουσιν ὡς ἀπόρροια ἰδιαιτέρας δυνάμεως, ἢ ἔάν εἶναι προϊόντα τῶν κοινῶς παραδεδεγμένων, οἷον τῆς ἀντιλήψεως, τῆς μνήμης, τῆς συζεύξεως, τῆς ἀφαιρέσεως, τῆς γενικεύσεως, τῆς διὰ τῆς πείρας ἀναπτυσσομένης ἐνεργείας τῶν δυνάμεων τούτων, καὶ, κατὰ τινὰς, τῆς ἐπὶ πολλὰς γενεάς

ἰακωβόπουλος καὶ κληρονομικῆς διατυπώσεως τῆς ἐγκεφαλικῆς
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΟΝ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔῆΣ
ΜΟΥΣΕΙΟΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ
τῆς διὰ τῆς πείρας ἀναπτυσσομένης ἐνεργείας τῶν δυνάμεων τούτων, καὶ, κατὰ τινὰς, τῆς ἐπὶ πολλὰς γενεάς

β'. Ἐπὶ τῇ ὑποθέσει ὅτι τὸ πρῶτον ἀληθεύει, ποῖαί τινες εἶναι αἱ ἔννοιαι καὶ ἀρχαὶ ὧς ὀφείλομεν νὰ συγκαταλέξωμεν εἰς τὴν ἰδιαιτέραν ταύτην κατηγορίαν τῶν νοητικῶν σοιχείων. Καὶ περὶ μὲν τοῦ πρώτου ζητήματος ἀρχαίας ἔχομεν πεποιοθήσεις (1), ἐμπεδωθείσας ἐκ διηνεκοῦς μελέτης καὶ μακρᾶς πείρας. Πιστεύομεν ὅτι τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα δὲν εἶναι ἀπλοῦν ἄθροισμα φαινομένων, ἅτινα, ἐκ μόνης τῆς ἐφ' ἡμῶν ἐνεργείας τῶν ἐκτὸς προερχόμενα, συνδέει μόνον ἢ ἐν χρόνῳ διαδοχὴ κατὰ τινὰ ἀναγκαῖον νόμον, ὡς τὰ ἄλλα φαινόμενα τοῦ κόσμου, ἀλλ' ὅτι ἔχει ἐν ἑαυτῷ ἀρχικὴν τινὰ καὶ ἐνδοτάτην ἐνότητα καὶ ἰδίαν ἐνέργειαν, ἐξ ἧς, συνδυαζομένης μὲ τὴν ἐπιρροὴν τῶν ἐκτὸς, προκύπτουσι τὰ νοητικὰ καὶ ἡθικὰ φαινόμενα ἐξ ὧν συνίσταται ὁ βίος αὐτοῦ, καὶ ὅτι οὐ μόνον ἐξωθεν, ἀλλὰ καὶ ἐνδοθεν προέρχεται ἡ γνῶσις, διότι μεταξὺ τῶν γνωστικῶν στοιχείων εὐρίσκομεν καὶ τινὰ, ἀναντιρρήτως ὑπάρχοντα, ἅτινα ὅμως οὔτε εἰς τὰ αἰσθητὰ φαινόμενα δυνάμεθα ν' ἀναγάγωμεν, οὔτε διὰ τῆς ἀντιλήψεως νὰ ἐξηγήσωμεν, οὔτε διὰ τῆς μνήμης, τῆς συζύξεως, τῆς ἀφαιρέσεως, τῆς γενικεύσεως, οὔτε διὰ τῆς ἐκ διαδοχῆς μεταδόσεως καὶ ἀναπτύξεως τῶν σεσωρευμένων ἀποτελεσμάτων τῶν ἐξωτερικῶν ἐντυπώσεων καὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπεξεργασίας αὐτῶν. — Ἀρκούμεθα περὶ τούτου εἰς δύο μόνον παραδείγματα.

Ἰπάρχει ἀναντιρρήτως ἐν ἡμῖν ἡ ἔννοια τῆς ἐνότητος, τοῦλάχιστον τῆς ἡμετέρας ἐνότητος. Πᾶς ἄνθρωπος γινώσκει δι' ἑμέσου συνειδήσεως ὅτι δὲν εἶναι ἀπλῶς σειρά καὶ σύμπλεγμα φαινομένων, ἀλλὰ πραγματικῶς εἰς καὶ ὁ αὐτὸς ἀπὸ τῆς πρώτης συναισθήσεως τῆς ὑπάρξεώς του καὶ μέχρι τῆς στιγμῆς καθ' ἣν παύει ἡ συναισθησις αὐτῇ, εἰς καὶ ὁ αὐτὸς ἐν παντὶ τόπῳ καὶ χρόνῳ, οἰαδιῇποτε ἦναι αἱ περιστάσεις ἐν μέσῳ τῶν ὁποίων διάγει τὸν βίον, καὶ οἰαδιῇποτε αἱ ἀλλοιώσεις ὧς ἐπιφέρουσιν ἐν αὐτῷ εἴτε αἱ ἐξωτερικαὶ ἐνέργειαι, εἴτε αἱ

διὰ τῆς ἰδίας ἐνεργείας ἐσωτερικαὶ μεταβολαί· καὶ ἐὰν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δὲν προσέχει εἰς τὴν ἐνότητα ταύτην, οὐχ ἥττον ἔχει καθαρὰν αὐτῆς ἰδέαν, ἅμα σκεφθῇ περὶ αὐτῆς, καὶ νοεῖ καὶ πράττει συμφώνως πρὸς αὐτήν, καὶ ἐὰν μελετήσῃ ὀλίγον τὰ ἐντὸς αὐτοῦ τελούμενα γεγονότα, εὐκόλως κατανοεῖ ὅτι πάντα, τὰ τε νοητικὰ καὶ ἡθικὰ, ἄνευ αὐτῆς δὲν ἐξηγοῦνται, καὶ αὐτὴν ὑποθέτουσι καὶ ἀπαιτοῦσιν ἀπὸ τῆς πρώτης κρίσεως καὶ ἀποφάνσεως μέχρι τῶν ὑψηλοτέρων καὶ σοφωτέρων συνδυασμῶν, ἀπὸ τῆς πρώτης καὶ ἀπλουστεράς πράξεως μέχρι τῆς ἀνωτάτης πνευματικῆς ἐνεργείας. Τώρα ἐρωτῶμεν, πόθεν ἐλάβομεν τὴν ἔννοιαν τοιαύτης ἐνότητος; οὐχὶ βεβαίως ἐκ τῶν ἐξωτερικῶν ἐντυπώσεων, διότι αὗται προέρχονται ἐκ τῆς ἐπαφῆς τοῦ ἡμετέρου σώματος καὶ τῶν ἄλλων σωμάτων, καὶ τὸ σῶμα, τὸ ἡμέτερον οὐδὲν ἥττον τῶν ἄλλων, συνίσταται ἐκ μορίων διακυρουμένων καὶ ὑποδιακυρουμένων ἐπ' ἁπειρον καὶ συνδεομένων πρὸς ἄλληλα διὰ τινος ἐσωτερικῆς δυνάμεως, ἣν σύμφυτον ὀνομάζομεν· τὰ δὲ μόρια ταῦτα οὐδὲ μίαν στιγμὴν μένουσι τὰ αὐτὰ, καὶ μεταβάλλονται, καὶ ἄλλα εἰς ἄλλα ἀντικαθίστανται ἀδιακόπως, ὥστε μετὰ τινὰ χρόνον, ὃν ὠρισεν ἀκριβῶς ἡ ἐπιστήμη, οὐδὲν μόριον ἀπομένει ἐκ τῶν ἐν τινὶ σώματι προὑπαρξάντων, καὶ ἐὰν διὰ τινος φυσικῆς ἢ τεχνικῆς ἀποσυνθέσεως χωρισθῶσιν ἀλλήλων, παύει καὶ αὐτὴ ἡ ἐνότης τοῦ συνδυασμοῦ εἰς ὃν ἀνῆκον, καὶ εἰς ἄλλους συνδυασμοὺς μεταβαίνουνσι, καὶ ἄλλα σώματα διαμορφοῦσιν. Οὐδὲν ἐν τῇ φύσει μηδενοῦται, ἀλλ' οὐδὲν διαμένει ἄτρεπτον, μόνη δὲ ἐνότης ὑπάρχουσα ἐν τῇ ὕλῃ εἶναι ἡ ἐνότης τοῦ σχεδίου, ἡ τῆς ἰδέας τοῦ κόσμου, ἣν πραγματοποιοεῖ δι' ἀτελευτήτων μεταμορφώσεων, ἀλλ' ἐν ἀγνοίᾳ καὶ κατ' ἀνάγκην. Αἱ δὲ ἐκ τῆς ἐπαφῆς τῶν αἰσθητηρίων πρὸς τὰ ἐκτὸς ἐντυπώσεις καὶ μεταβαλλόμεναι εἰς αἰσθήσεις καὶ ἀντιλήψεις, οὐδὲν αὐτὰν παρέχουσι τὴν ἰδέαν τῆς ἐνότητος, διότι καὶ αὐ-

ται διαιρούνται και υποδιαιρούνται ἐπ' ἄπειρον, και ἀκαταλό-
γιστος εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν μικρῶν κινήσεων και ἐνεργειῶν ὅσαι
εἶναι ἀναγκαῖαι πρὸς παραγωγὴν και τῆς ἐλαχίστης αἰσθήσεως
(2). Αὐταὶ δὲ αἱ αἰσθήσεις εἶναι ἀείποτε διάφοροι, και οὐ μόνον
οὐδέποτε, ὡς ἔλεγεν ὁ Ἡράκλειτος, διακρίνομεν δις τὸν αὐ-
τὸν ποταμὸν (δις ἐς τὸν αὐτὸν ποταμὸν οὐκ ἂν ἐμβαλῃς),
ἀλλὰ κατὰ πᾶσαν στιγμὴν τῆς ὑπάρξεως ἡμῶν τελοῦνται ἐν
ἡμῖν διὰ τῆς ὕλης και ἐν τῇ ὕλῃ ἀπειράριθμοι μεταβολαὶ και
διαίρεσεις, και υποδιαίρεσεις, και νέαι ἀείποτε συνθέσεις, και
ἀποσυνθέσεις, καθ' ἃς ὅμως δὲν ἐκλείπει, ἀλλὰ διαμένει ἡ ἡμε-
τέρα ἐνότης, και γίνεται καταφανεστέρα. Ἄρα ἡ ἔννοια τῆς ἐ-
νότητος ταύτης δὲν προέρχεται ἐξ ὧθεν, διότι ἐκτὸς ἡμῶν δὲν
υπάρχει, οὔτε δύναται νὰ σχηματισθῇ διὰ τῆς συζεύξεως,
τῆς μνήμης, τῆς ἀφαιρέσεως και γενικεύσεως, ἢ διὰ τῆς πεί-
ρας, ἐπειδὴ και ἡ σύζευξις ὑποθέτει κοινὸν και ἀδιαίρετον και
ἕμμονον σημεῖον, ἐν ᾧ γίνεται, και ἡ ἀφαίρεσις ἔτι μᾶλλον
ἀπαιτεῖ τὸ σημεῖον τοῦτο, και ἡ μνήμη ὑποθέτει παρατεινομένην
ἐνότητα, ἐν ᾗ τὰ πολλὰ ἐνοποιοῦνται και διακρίνουσι, και ἡ πεί-
ρα ἐπίσης δὲν εἶναι δυνατὴ ἄνευ τῆς συνεχείας τῆς ἐν ἡμῖν ἐ-
νότητος και τῆς συνειδήσεως τῆς ἡμετέρας ταυτότητος. Οὐδὲ
εἶναι πιστευτὸν ὅτι ἡ ἰδέα αὕτη δύναται νὰ προκύψῃ ἐκ τῆς ἐ-
πὶ πολλὰς γενεάς ἐπισωρεύσεως και μεταδόσεως τῶν ἐκ τῶν ὀ-
λικῶν ἐντυπώσεων ἀποτελεσμάτων, ἀφοῦ τὴν ἀνάγκην προὑπαρ-
χούσης ἐνότητος παρατηροῦμεν ἀπὸ τῆς πρώτης ἀρχῆς τοῦ
πνευματικοῦ βίου οἰουδήποτε ἀτόμου, ὅσα δὲ πληθυνθῶσιν ἐκ
διαδοχῆς τὰ άτομα, δὲν δύναται εἰμὴ νὰ ἐπαναληφθῶσι τὰ
αὐτὰ φαινόμενα, και ὅτι εἶναι ἀδύνατον ἐπὶ ἐνὸς μόνου, δὲν
δύναται νὰ μεταδοθῇ εἰς τὰ ἀπ' αὐτοῦ γενόμενα, διότι τὸ
μὴ ὑπάρχον δὲν μεταδίδεται (3). Ἀνάγκη πᾶσα λοιπὸν νὰ
παραδεχθῶμεν ὅτι ἡ ἔννοια τῆς ἐνότητος εἶναι ἐν ἡμῖν ἐκ τῶν
προτέρων.

Τὸ αὐτὸ ρητέον και περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ ἀπείρου τόπου
και χρόνου. Οὔτε ἐν τῷ ἡμετέρῳ ὄντι, οὔτε ἐν τοῖς περιστοι-
χίζουσιν ἡμᾶς εὐρίσκομεν τὸ ἄπειρον. Ὁ τόπος δὲν ἔχει ὅρια,
και δὲν δύναται νὰ ἔχῃ τοῦτο ἐννοοῦμεν ὅτε λέγομεν ὅτι εἶναι
ἄπειρος. Δὲν ἐννοοῦμεν ὅτι ἀγνοοῦμεν τὰ ὅρια τοῦ περιέχοντος
τούτου ὅπερ ἐνομάζομεν τόπον, διότι τοῦτο συμβιβάζεται
και μὲ τὴν ἰδέαν ὅτι ἐπιδέχεται ὅρια, ἀλλ' ἐννοοῦμεν ὅτι οὐ-
δόλως ἐπιδέχεται ὅρια, ὅτι ἀδύνατον νὰ ἔχῃ, διότι και ταῦτα
θὰ ἦσαν ἐν τόπῳ, και ὅσα και ἂν παραταθῇ ἡ ἔκτασις τοῦ
περιέχοντος τούτου, ἀδυνατοῦμεν νὰ συλλάβωμεν αὐτὸ ὡς δυ-
νάμενον νὰ περιορισθῇ, και λογικῶς ἀναγκαζόμεθα νὰ τὸ συλ-
λάβωμεν ὡς ἄπειρον. Ἡ αὕτη λογικὴ ἀνάγκη ὑπάρχει και ὡς
πρὸς τὸν χρόνον. Ὅσα και ἂν ἀνέλθωμεν πρὸς τὸ παρελθόν
ἢ ἐκτείνωμεν τὴν ὄρασιν εἰς τὸ μέλλον, ἐπέκεινα παντὸς πα-
ρελθόντος και παντὸς μέλλοντος ὑπάρχει χρόνος, και καθὼς
δὲν δυνάμεθα νὰ συλλάβωμεν τὰ πέρατα τοῦ τόπου, διότι δὲν
δύναται νὰ ἔχῃ, παρομοίως δὲν δυνάμεθα νὰ συλλάβωμεν τὴν
ἀρχὴν και τὸ τέλος τοῦ χρόνου, διότι και τὸ ἕτερον τοῦτο πε-
ριέχον εἶναι φύσει ἄπειρον. Τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀπείρου τόπου
και χρόνου προσεπάθησαν ἐπίσης οἱ ὕλισται νὰ ἐξηγήσωσι δι'
ἐπανειλημμένων συζεύξεων, ἰσχυριζόμενοι, ὅτι ἐπειδὴ ἐπέκεινα
πάσης ἐκτάσεως και διαρκείας ἀείποτε βλέπομεν ἄλλας, και ἐ-
πέκεινα τούτων πάλιν ἄλλας, συμπεραίνομεν ἐκ τούτου, ὅτι οὐ-
τε ἡ ἔκτασις, οὔτε ἡ διάρκεια ἔχουσιν ὅρια. Ἀλλὰ τὸ ἐκ τού-
του μόνον λογικὸν συμπέρασμα εἶναι, ὅτι ἀγνοοῦμεν ἐὰν ἔχωσιν
ὅρια, και οὐχὶ ἡ βεβαιότης ὅτι δὲν δύνανται νὰ ἔχωσιν. Ἡ βε-
βαιότης αὕτη εἶναι λογικὴ ἀνάγκη στηριζομένη εἰς τὴν ἀρ-
χὴν, ὅτι πᾶν τὸ ὀπωσδήποτε ὂν δὲν δύναται ἐν ταύτῳ και
κατὰ τὰ αὐτὰ νὰ ἦναι και νὰ μὴ ἦναι, ὅ ἐστιν ὅτι τὸ ἀντι-
θέτου ἢ τοῦ χρόνου, νοοῦμεν ὅτι πρὸς τὴν ἔννοιαν ταύτην ἀντι-

ΙΑΚΩΒΑΚΑ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟΝ ΑΘΕΟΥΡΙΟΥ

φάσκει ἡ ἔννοια οἰουμένηποτε περιορισμοῦ, καὶ ἐντεῦθεν ἡ ἔννοια τοῦ κατὰ χρόνον καὶ τόπον ἀπείρου. Θέλομεν ἶδει θραδύτερον πῶς ἡ ἔννοια αὕτη τοῦ ἀπείρου τόπου καὶ χρόνου σχετίζεται πρὸς τὴν τοῦ ἀπείρου ὄντος, καὶ ἐὰν εἶναι δυνατόν ν' ἀναχθῇ εἰς αὐτήν. Ἐπὶ τοῦ παρόντος τοῦτο μόνον θέλομεν νὰ βεβαιώσωμεν, ὅτι δὲν δύναται νὰ προσέλθῃ ἐκ τῶν ἐκτός, διότι ἐν αὐτοῖς δὲν βλέπομεν εἰμὴ τὴν κατ' ἑκτασιν καὶ διάρκειαν ἐπανάληφιν ἀναριθμητῶν πεπερασμένων, οὐδέποτε δὲ καὶ οὐδαμῶς τὸ ἀπείρον. Καὶ ἐὰν ὑποθέσωμεν ὅτι ἀναριθμητοὶ γενεαὶ μεταδίδουσιν ἐκ διαδοχῆς ἡ μία εἰς τὴν ἄλλην τὰ προϊόντα τῆς ἰδίας γνώσεως καὶ πείρας, καὶ διὰ τῆς μεταδόσεως ταύτης τελειοποιεῖται ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἡ πνευματικὴ φύσις τῶν ἀπογόνων, οὐδέποτε δύναμεθα νὰ περιμείνωμεν ἐκ τούτου τὴν μόρφωσιν τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος ἐννοίας, διότι, ἅς τὸ ἐπαναλάβωμεν, τὸ μὴ ὑπάρχον δὲν μεταδίδεται.

Ὡς δὲ θαυματουργὸς καὶ ἂν ᾖναι, κατὰ τὸν Χιούμ καὶ τοὺς ἀπ' αὐτοῦ, ἡ δύναμις τῆς συζεύξεως, δὲν δύναται νὰ κατισχύσῃ τῶν λογικῶν ἀντιφάσεων, ἅς ἀναγκάζομεθα ν' ἀποδεχθῶμεν, ἵνα πιστεύσωμεν ὅτι τὸ ἀπείρον δὲν εἶναι εἰμὴ ἄθροισμα ἀναριθμητῶν πεπερασμένων. — Ἐὰν δὲ ᾔθελομεν εἰς τὴν αὐτὴν ἀνάλυσιν νὰ ὑποβάλωμεν καὶ τὴν ὑπὸ Χιούμ ἐπινοηθεῖσαν ἐξήγησιν τῆς ἀρχῆς τῆς αἰτιότητος, δηλαδή, ὅτι ἡ σταθερὰ διαδοχὴ φαινομένων τινῶν συζευγνύει αὐτὰ τόσῳ ἀδιαρρήκτως ἐν τῷ πνεύματι, ὥστε βλέποντες τὸ ἐν προσμένομεν ἀδιστάτως τὸ ἕτερον, καὶ τὸ μὲν ἡγούμενον καλοῦμεν αἴτιον, τὸ δὲ ἐπόμενον ἀποτέλεσμα, καὶ ὅτι ἐκ μακρᾶς πείρας μορφοῦται οὕτω ἡ ἀρχὴ τῆς αἰτιότητος, εἰς τὰ αὐτὰ συμπεράσματα ᾔθελομεν φθάσει, διότι ἡ ἀρχὴ τῆς αἰτιότητος μακρὰν τοῦ νὰ ᾖναι προϊόν τῆς συζεύξεως καὶ τῆς πείρας, ἀναφαίνεται πρὸ παντὸς ἄλλου λογικοῦ στοιχείου καὶ ἐν αὐτῷ τῷ πνεύματι τῶν νηπίων, ἅτινα ἀδιακόπως ζητοῦσι τὸ πόθεν καὶ τὸ δικαίῳ

πραγμάτων, καὶ ἐὰν μόνον ἡ σταθερὰ διαδοχὴ ὑπηγόρευε τὴν σχέσιν τῆς αἰτιότητος, πάντες ᾔθελομεν ἀναγνωρίσει τὴν ἡμέραν ὡς αἴτιον τῆς νυκτὸς καὶ τὸ ἀνάπαλιν, διότι οὐδὲν σταθερώτερον τῆς διαδοχῆς αὐτῶν.

Τὰ παραδείγματα ταῦτα ἀρκοῦσιν ἐν τούτοις ἵνα πεισθῶμεν ὅτι ὑπάρχουσιν ἐν ἡμῖν ἔννοιαι, ἃς οὔτε λαμβάνομεν ἔξωθεν, οὔτε μορφοῦμεν διὰ τῆς ἐπεξεργασίας τῶν ἔξωθεν λαμβανομένων στοιχείων τῆς γνώσεως, καὶ ἀναγνωρίζομεν ἐπομένως ὡς ὑπαρχούσας ἐν ἡμῖν ἐκ τῶν προτέρων. Πρὸς στερέωσιν τῆς ποιότησεως ταύτης ἐπιτραπήτω ἡμῖν νὰ προσθέσωμεν καὶ δύο ἀποδείξεις ἐξαγομένας, τὴν μὲν ἐκ τῶν ὄρων τῆς γνώσεως, τὴν δὲ ἐκ τῆς φύσεως τῆς συνειδήσεως.

Ἡ γνώσις εἶναι προφανῶς σχέσις μεταξὺ δύο ὄρων, ὧν τὸν μὲν ὀνομάζομεν ὑποκείμενον, τὸν δὲ ἀντικείμενον. Νόησις κενή, ἄνευ ἀντικειμένου, δὲν ὑπάρχει· ὁσάκις νοοῦμεν, νοοῦμεν ἢ ἡμᾶς αὐτοὺς ἢ ἕτερόν τι. Καὶ σχέσις δὲν ὑπάρχει ἄνευ στοιχείου τινὸς κοινοῦ εἰς τοὺς δι' αὐτῆς συναπτομένους ὄρους. Ἐὰν δὲ διὰ τῆς γνώσεως κατανοοῦμεν τὸν λόγον τῶν ὄντων, τοῦτο ἀποδεικνύει ὅτι τὰς ἀρχὰς τοῦ λόγου τούτου ἔχομεν ἐν ἡμῖν, ὅτι ὑπάρχει ἁρμονία μεταξὺ ἡμῶν καὶ τῶν ἄλλων ὄντων· οὐδεμία δύναται σχέσις δύναται νὰ ὑποτεθῇ μεταξὺ νοοῦντος καὶ νοουμένου, ἐὰν μόνον τοῦτο ἔχει λόγον, οὐ εἶναι πάντα ἄμοιρον ἐκεῖνο. Ἐὰν μόνον αἱ ἐντυπώσεις ὑπάρχουσιν καὶ οἱ τούτων συνδυασμοὶ, ζητητέον τότε τίνι τρόπῳ πρέπει νὰ γίνωνται οἱ συνδυασμοὶ οὗτοι, ὅπως μὴ ὧσιν αὐθαίρετοι, καὶ ὅπως ἀποκαλύπτωσιν ἡμῖν τὴν ἀληθῆ φύσιν τῶν ὄντων. Πρὸς τοῦτο ἀνάγκη νὰ προϋπάρχῃ ἐν ἡμῖν προσχεδιασμένη, οὕτως εἰπεῖν, ἡ λογικὴ φύσις τῶν ὄντων, δηλαδή τύπος ἀντίστοιχος πρὸς τὸν ἐν ταῖς οὖσιν, ἄλλως ταῦτα θὰ ᾔσαν ἀκατανόητα, καὶ ἡ ἡμετέρα γνώσις θὰ ᾔτο μόνον ἀντίστοιχος πρὸς τὴν ἀναγκαίαν διδοχὴν τῶν ἐντυπώσεων, ὡς ἡ γυναικίαν, καὶ οὐχὶ ἔλλογος γνώσις. Τὰ ζῶα οὔτε ἀνακα-

λύπτουσι τοὺς νόμους τῆς φύσεως, οὔτε δι' αὐτῶν τὴν κυριεύου-
σι καὶ τροπολογοῦσιν, οὔτε τελειοποιοῦνται προοδευτικῶς, ὡς ὁ
ἄνθρωπος. Ἄρα οὗτος ἔχει τι ἴδιον ἐν ἑαυτῷ, δι' οὗ ἐξήγει τὸν
κόσμον, καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἐνεργεῖ, καὶ ἐπιπροσθέτει αὐτῷ τὸν κό-
σμον τῆς ἐπιστήμης, τῆς τέχνης, τῆς ἠθικότητος, τῆς πολιτείας,
τῆς ἱστορίας, καὶ ἐν ᾧ κατὰ τὸ σῶμα ὀλίγον διαφέρει τῶν
ἄλλων ζώων, ἐγείρεται διὰ τοῦ πνεύματος κύριος αὐτῶν καὶ
βασίλευς τῆς κτίσεως. Τί ἄλλο δὲ δύναται νὰ ἦναι τὸ αἷτιον
τῆς μεγίστης ταύτης διαφορᾶς ἢ γνωστικόν τι στοιχεῖον ἔμφυ-
τον ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, ἐξ οὗ, συνδυαζομένου μετὰ τῶν ἐκτὸς, προ-
κύπτει ἡ ὑπεροχὴ αὐτοῦ καὶ τὸ μεγαλεῖον; Ἀλλὰ καὶ ἐὰν πα-
ραδεχθῶμεν ὅτι καὶ ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι εἰμὴ ὕλικός ὄργα-
νισμός τελειότερος κατὰ τινα τοῦ ὀργανισμοῦ τῶν ζώων, ἀρκεῖ
ὅτι ἔχει συνείδησιν, ἵνα ἔχη ἐν ἑαυτῷ ἔμφυτα στοιχεῖα γνῶσε-
ως, διότι ἡ συνείδησις τῆς ἰδίας φύσεως εἶναι ἐξ ἀνάγκης συνεί-
δησις· καὶ τινων συμφυῶν νόμων, εἰς οὓς ἡ φύσις αὕτη ὑπό-
κειται καὶ ὑφ' ὧν διοικεῖται, *συνουσιωμένους ἔχουσα αἰετὸς τοὺς*
τῶν ὄντων λόγους καὶ σύμφυτον αὐτῇ τὴν τῶν ὄντων ἀλή-
θειαν, ὡς ἔλεγεν ὁ Σιμπλίκιος. Τὸν ἴδιον νόμον ἐκπληροῦσι
πάντα τὰ ἄλλα ὄντα ἐν ἀγνοίᾳ αὐτοῦ, μόνος δ' ἄνθρωπος ἐκπλη-
ροῖ αὐτὸν ἐν γνῶσει· ὅ,τι εἶναι ἐν τοῖς ἄλλοις οὖσιν ἀνάγκη, εἴ-
ναι ἐν αὐτῷ καὶ ἰδέα, καὶ φῶς, καὶ κανὼν τοῦ νοῦς καὶ τῆς
καρδίας. Ἐὰν εἶχε συνείδησιν τὸ φυτὸν, ἤθελε γνωρίζει τὸν ἐ-
σωτερικὸν νόμον καθ' ὃν φύεται, τρέφεται, ἀναπτύσσεται καὶ
θνήσκει, διότι εἰς τὰς λειτουργίας ταύτας ἀνάγεται ὅλος ὁ προο-
ρισμός του. Ἀγνοοῦμεν μέχρι τίνος προβαίνει ἡ συνείδησις τῶν
ζώων, ἀλλὰ δυνάμεθα εὐλόγως νὰ εἰκάσωμεν ὅτι καὶ αὕτη ἀ-
ναλογεῖ πρὸς τὸν προορισμὸν αὐτῶν, καὶ ἐκ τινων διδομένων καὶ
θαυμαστῶν τῶν ἐνστιγμάτων δικαιοῦμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι
ὡς πρὸς τὰς ἀνάγκας τῆς ἰδίας συντηρήσεως ἢ συνείδησις τῶν
ζώων εἶναι ἴσως βαθυτέρα καὶ λεπτοτέρα τῆς ἐν τῷ ἀνθρώπῳ.

Ἐν τούτῳ ὅμως, ἂν καὶ δὲν ἐκτείνεται μέχρι τῶν κατωτάτων
καὶ ζωϊκῶν λειτουργιῶν τοῦ ὀργανικοῦ βίου, ἢ συνείδησις ἀνυ-
ψοῦται μέχρι τῶν ἀνωτάτων ἐκδηλώσεων τοῦ πνευματικοῦ,
καὶ συμπαρακολουθεῖ αὐταῖς. Καὶ ἐὰν ὁ βίος οὗτος εἶναι λογι-
κὸς καὶ ἠθικὸς, ἔπεται ὅτι τὸν χαρακτῆρα τοῦτον πρέπει νὰ
ἔχη καὶ ἡ συνείδησις. Ἀμα λοιπὸν αὕτη ὑπάρχει, εἶναι δι'
αὐτὸ τοῦτο καὶ ἔλλογος, ὅ ἐστι, φέρει ἐν ἑαυτῇ ἐκ τῶν προ-
τέρων τὴν γνῶσιν νοητικῶν τινων στοιχείων, ἅτινα συνιῶσι
τὸν ἐνδιάθετον λόγον.

Ἐὰν δὲ ἦτο ἀναγκαστὸν νὰ προσθέσωμεν εἰς τὰς ἀποδείξεις
ταύτας καὶ ἄλλην ἐκ τοῦ παραδείγματος τῶν φιλοσόφων ὅσοι
ὑπὲρ πάντας τοὺς ἄλλους συνετέλεσαν εἰς τὴν μόρφωσιν καὶ
τελείωσιν τῆς φιλοσοφίας καὶ πάσης ἐπιστήμης, καὶ ἡ ἀπόδει-
ξις αὕτη εἶναι πρόχειρος. Τρεῖς μεγάλους φιλοσόφους παρήγα-
γεν ἡ Ἑλλάς ἐν βραχεῖ χρόνῳ διαστήματι, οἵτινες ἔθηκαν διὰ
παντὸς τὰς βάσεις τῆς φιλοσοφίας καὶ τινας τῶν κλάδων αὐτῆς
ἔφερον εἰς μοναδικὴν τελειότητα. Καὶ οἱ μὲν δύο πρῶτοι ἐκ
τοῦ ἐμφύτου στοιχείου τῆς γνῶσεως ἐμόρφωσαν ὅλην σχεδὸν
τὴν διδασκαλίαν αὐτῶν, δὲν τὸ ἀπέβαλε δὲ ὁ τρίτος, ἀλλ' ἐπ'
αὐτοῦ ὠκοδόμησεν ὅλην τὴν λογικὴν. Τίς ἀγνοεῖ ὅτι ὁ Σω-
κράτης πρῶτος παρεδέχθη συνθετικὴν καὶ ἔμφυτον τινα γνῶσιν,
ἣν ἐγκυμονεῖ ἡ ψυχὴ, καὶ διὰ τῆς μαιευτικῆς ἐξάγει, διευ-
κρινεῖ καὶ προσδιορίζει ἡ διαλεκτικὴ τέχνη; Πρώτην ἀρχὴν πά-
σης ζητήσεως ἐθεώρει ὁ Σωκράτης τὴν ἔννοιαν τοῦ τελικοῦ αἰ-
τίου, καὶ δι' αὐτᾶς διηρῶνεν καὶ τὸν ἄνθρωπον καὶ τὸν κόσ-
μον, καὶ ἀνῆλθεν εἰς τὸ ἀνώτατον τέλος ἀμφοτέρων, καὶ κατ'
αὐτὴν συνηρμολόγησε τὴν ψυχολογίαν καὶ τὴν λογικὴν μετὰ τὴν
καλλολογίαν, τὴν ἠθικὴν καὶ τὴν πολιτικὴν, ἀναρτήσας πάσας
τὰς θεωρίας ταύτας εἰς τὴν μεταφυσικὴν ἔννοιαν τοῦ ἀπο-
λόγου ἀγαθοῦ ἢ αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ. Ὁ δὲ Πλάτων, συνεχίσας τὴν
παραδοξίαν τοῦ διδασκάλου, ἐπίστευεν, ὅτι πᾶσα ψυχὴ διὰ τινος

ἀμέσου ἐνοράσεως καὶ ἐνστιγματικῆς πίσεως βλέπει ἐν ἑαυτῇ τὰς
ιδέας, συγγεινῆς οὖσα αὐτῶν, τοὺς τύπους τουτέστι πάσης τε-
λειότητος, ἐξ ὧν συνίσταται ὁ ἰδανικὸς κόσμος, οὐ ἀτελές ὁ-
μοίωμα εἶναι ὁ πραγματικὸς, καὶ πρὸς ὃν πᾶσα ψυχὴ ζῶσα καὶ
πᾶσα ἡ κτίσις τείνουσι διὰ τῆς ἐπιστήμης, τῆς ἀρετῆς, τῆς λα-
τρείας. Οὐτε τὸ σύστημα τοῦ Σωκράτους, οὐτε τὰς ιδέας τοῦ
Πλάτωνος ἡσπάσθη ὁ Ἀριστοτέλης, ἀλλ' εἰς τὴν ἐνέργειαν τοῦ
ἐν ἡμῖν ποιητικοῦ αἰτίου πρὸ πάντων ἀπέδωκε τὴν νοητικὴν
καὶ ἠθικὴν ἀνάπτυξιν, καὶ τὴν δυνάμει ἐπιστήμην ἔταξε πρὸ τῆς
ἐνεργείας, καὶ ἑτέραν λογικὴν ἀρχὴν πρῶτην καὶ βεβαιωτάτην
καὶ ἔμφυτον ἐν ἡμῖν ἀνεγνώρισε, τὴν ἀρχὴν τῆς ταυτότητος,
ἧς ἄνευ ὁ συλλογισμὸς εἶναι ἀδύνατος, καὶ ὠμολόγησεν ὅτι
πᾶσα διδασκαλία καὶ πᾶσα μάθησις διανοητικὴ ἐκ προὑπαρ-
χούσης γίγνεται γνώσεως (Ἀναλ. 'Υ. Α'. 1) ἐν δὲ τῇ μετα-
φυσικῇ, διὰ τῆς ἐννοίας τοῦ τελικοῦ αἰτίου ἐξήγησε καὶ οὗτος
τὴν ὑπαρξιν καὶ πρόοδον τοῦ κόσμου. Ἐκ τῆς τριπλῆς ταύτης
πηγῆς ἀπέβρευσσε πᾶσα ἡ μετέπειτα φιλοσοφία, ἥτις διὰ τῶν
Ἀλεξανδρινῶν φθάνει εἰς τὰ μεθόρια τοῦ ἀρχαίου καὶ τοῦ νέου κό-
σμου, καὶ ἐπενήργησεν εἰς τὴν ἀπὸ τοῦ χριστιανισμοῦ κατὰ
τε τὸν μεσαιῶνα καὶ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἀνάπτυξιν τῆς
ἐπιστήμης. Πολέμιοι δὲ πρὸς τὸ ἔμφυτον στοιχεῖον τῆς γνῶ-
σεως βεδνῶντες δὲν εἶναι οὔτε οἱ Ἀλεξανδρινοὶ, οὔτε οἱ τὴν
θεῖαν ἀποκάλυψιν μὲ τὴν θύραθεν σοφίαν συναρμολογήσαντες
Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, οὔτε ὁ ἱερὸς Αὐγουστίνος, οὔτε Θωμᾶς
ὁ Ἀκινάτης, οὔτε οἱ ἄλλοι σχολαστικοί, οὔτε ὁ ἀνακαινίσας
τὴν φιλοσοφίαν Καρτέσιος, οὔτε ὁ Μαλεβράγγης, οὔτε ὁ Λεϊ-
βνίτιος, οὔτε ὁ Κάντιος, οὔτε ὁ Φίχτης, οὔτε ὁ Σπινόζας,
οὔτε οἱ λοιποὶ ἡμᾶς μεγάλοι πανθεῖσται τῆς Γερμανίας, οὔτε
αὕτη ἡ σύγχρονος σχεδὸν Σκωτικὴ σχολὴ καὶ ἡ εἰσέτι ἀκμά-
ζουσα πνευματικὴ σχολὴ τῆς Γαλλίας. Κατὰ πᾶσαν ἐποχὴν
καὶ ἐν παντὶ τόπῳ συνεχίζεται καὶ διακρίνεται ἡ παράδοσις

τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ὡς ζωογόνον ρεῦμα πανταχοῦ εἰσ-
δύον καὶ ὑποτρέφον τὴν ἐκβλάστησιν τῶν ποικίλων κερπῶν
τῆς διανοίας. Καὶ ἐξ αὐτῶν δὲ τῶν τριῶν ἀποκλειστικῶν συ-
στημάτων, τοῦ ἰδανισμοῦ, τοῦ πανθεῖσμοῦ καὶ τοῦ ὕλισμοῦ,
ἅτινα ἀτόπως τὰ πάντα ταυτίζουσιν ἢ μὲ τὸ ἐγώ, ἢ μὲ τὸν Θε-
όν, ἢ μὲ τὴν ὕλην, μόνον τὸ τρίτον ἀπορρίπτει πᾶν ἔμφυτον
στοιχεῖον, καὶ ἐξ ἀνάγκης, διότι παραγνῶρίζον τὸ ἀπαραίτη-
τον τῆς διὰ τῆς συνειδήσεως γνώσεως, εἰς ἣν πᾶσα ἄλλη ἀνά-
γεται, ἐξώθεν ἀρχίζει τὴν ἐπιστήμην, καὶ πάντα τὰ φαινόμενα
τοῦ πνεύματος θεωρεῖ ὡς ἀποτελέσματα τῆς μιᾶς καὶ μόνης
δυνάμεως, ἥτις κινεῖ τὴν ὕλην, καὶ διὰ τῆς κινήσεως ταύτης
πάντα παράγει κατὰ τινὰ ἀναγκάσιον νόμον, ἀδιαφοροῦν ἐὰν
ἡ ὕλη καὶ ἡ δύναμις ἔχουσιν ἀρχὴν, ἐξ ἧς προέρχονται, καὶ
τέλος, πρὸς ὃ τείνουσι, καὶ ἐὰν πᾶν φαινόμενον καὶ πᾶσα φω-
νὴ τῆς ἀνθρωπίνης συνειδήσεως ἐγείρονται κατὰ τῆς ἀκατα-
νοήτου καὶ τυφλῆς ταύτης εἰμαρμένης. Συμφωνοῦμεν ὅτι τὸ κύ-
ρος τῶν μεγάλων ὀνομάτων δὲν εἶναι ἐπιστημονικὸς λόγος, ἀλ-
λὰ προκειμένου περὶ ἐσωτερικῶν γεγονότων, ἐὰν τὰ γεγονό-
τα ταῦτα συνείδον καὶ ὠμολόγησαν οἱ ἐξοχώτεροι νόες, καὶ
ἐπ' αὐτῶν διὰ πάσης λογικῆς αὐστηρότητος ὠκοδόμησαν ἐ-
πιστήμην, ἧς τὰς κυριωτέρας ἀρχὰς ἀποδέχονται καὶ οἱ ἀν-
τιφρονούντες, καὶ ἧς αἱ πρακτικαὶ συνέπειαι ἐγγυῶνται τὴν συμ-
φωνίαν αὐτῆς πρὸς τὴν πραγματικότητα, νομίζομεν ὅτι αἱ με-
λέται τῶν διασημοτέρων ἐκ τῶν πρὸ ἡμῶν φιλοσοφησάντων
δὲν εἶναι ἀνάξισαι προσοχῆς, καὶ ὅτι καὶ ἡ ἱστορικὴ αὕτη νύ-
ξις συντείνει εἰς ἐμπέδωσιν τῆς ἀληθείας, ἣν μέχρι τοῦδε ὁ-
πεστηνρίζαμεν, ὅτι δηλαδὴ ὑπάρχουσι γνωστικὰ στοιχεῖα ἐκ τῶν
προτέρων, ὅπερ εἶναι τὸ πρῶτον τῶν ἐν ἀρχῇ τεθέντων ζη-
τημάτων.

ΙΑΚΩΒΑΓΓΕΛΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟΝ ΤΑΥΤΟΓΡΑΦΕΙΩΝ

Περὶ δὲ τοῦ δευτέρου, δηλαδὴ πόσα καὶ ποῖα εἶναι τὰ σοι-
ζόμενα αὐτῆς ἐπιστήσε, ἐτολμήσαμεν ἄλλοτε νὰ διατυπώσωμεν

θεωρίαν, ἣν διὰ πάντων τῶν ἀσθενῶν ἡμῶν ἔργων ἐπειράθη-
μεν ν' ἀναπτύξωμεν καὶ συμπληρώσωμεν, καὶ καθ' ἣν τὰ στοι-
χεῖα ταῦτα ἀνάγονται εἰς τὴν ἔννοιαν καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ὄν-
τος, τούτεστι, τὴν ὑπόστασιν, τὴν μορφήν, τὴν σχέσιν, τὸν
τόπον, τὸν χρόνον, καὶ τὰς τρεῖς ἀρχὰς, τῆς αἰτιότητος, τῆς
ταυτότητος καὶ τῆς τελεότητος. Καὶ αἱ μὲν ἀρχαὶ συνιστῶσι
τὴν τάξιν τῶν ὄντων, καὶ δυνάμει αὐτῶν πιστεύομεν, ὅτι
ὑπάρχει ἐν τῷ κόσμῳ ἀναγκαῖος συνδυασμὸς αἰτίων, μέσων
καὶ τελῶν, τὰ δὲ πρῶτα στοιχεῖα συνιστῶσι τὴν καθολικὴν
φύσιν τῶν ὄντων, καὶ ἐπειδὴ αὕτη εἶναι ἀχώριστος τῆς τά-
ξεως, ἥς εἶναι ἡ ἐνσάρκωσις καὶ πραγματοποιήσις, ἐνομίσαμεν
ὅτι ἡδυνάμεθα τὰ δύο ταῦτα, τὴν ἔννοιαν καὶ τὴν τάξιν τοῦ
ὄντος, ν' ἀναγάγωμεν εἰς ἓν, ὅπερ ὠνομάσαμεν *ἄλλογον ἔννοιαν*
τοῦ ὄντος, καὶ ἐν τῇ ἔννοιᾳ ταύτῃ εὗρομεν τὴν ἐνότητα τῆς
ἐπιστήμης, ὡς ἐπειράθημεν ν' ἀποδείξωμεν διὰ τῆς καταχωρι-
σθείσης ἐν τῇ *Παρθόρᾳ* τῆς 1 Ἰαν. 1870 διατριβῆς. Ἐκ τῆς
ἐννοίας ταύτης εἶδομεν ὅτι ἐξέρχεται καὶ ἡ φιλοσοφία τοῦ πνεύ-
ματος, καὶ ἡ φιλοσοφία τῆς φύσεως καὶ ἡ φιλοσοφία τοῦ ἀπο-
λύτου.

Νῦν δὲ ἀναλαμβάνοντες τὰς πρώτας ταύτας μελέτας, θέλομεν
προσπαθῆσαι ν' ἀποδείξωμεν ὅτι, καθὼς αἱ ἐπιστήμαι πᾶσαι ἀ-
νάγονται εἰς τὴν ἐνότητα τῆς ἐννοίας, ἥτις, ἀναπτυσσομένη
καὶ ἐφαρμοζομένη εἰς τὰ διὰ τῆς ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς
παρατηρήσεως γνωστὰ ἡμῖν γεγονότα, παράγει αὐτάς, παρο-
μοίως τὰ πολλὰ στοιχεῖα τῆς ἐννοίας ταύτης δύνανται ν' ἀ-
ναχθῶσιν εἰς τινὰ ἀνωτέραν καὶ ἐνδοτέραν ἐνότητα.

Β'.

Καὶ πρῶτον, τὰ στοιχεῖα ταῦτα δὲν ὑπάρχουσι κεχωρισμένα
ἀλλήλων οὔτε ἐν τῇ φύσει οὔτε ἐν τῷ πνεύματι. Δὲν ὑπάρχει
ὑπόστασις ἄνευ μορφῆς, οὔτε μορφή ἄνευ ὑποστάσεως, οὔτε

σχέσις ἄνευ τῶν δι' αὐτῆς συνδεομένων τούτων ὄρων. Ἡ τρια-
δικὴ δὲ αὕτη ἐνότης τοῦ ὄντος δὲν ὑπάρχει ἐκτὸς τόπου
καὶ χρόνου, οὔτε τόπος καὶ χρόνος ἄνευ ὄντος. Τὸ δὲ ἐν τό-
πῳ καὶ χρόνῳ ὄν, δι' αὐτὸ τοῦτο ὅτι ὑπάρχει, ἔχει ταυτό-
τητα, ἔρχεται ἐκ τινος αἰτίου καὶ τείνει πρὸς τι τέλος. Δι-
καίως δὲ πάντα ὁμοῦ τὰ στοιχεῖα ταῦτα ὀνομάζομεν *λόγον*,
διότι λόγος τοῦ ὄντος εἶναι ἡ φύσις αὐτοῦ, τὸ αἷτιον καὶ
τὸ τέλος. Καὶ πραγματικῶς τὴν λέξιν ταύτην μεταχειρίζο-
μεθα κατὰ πᾶσαν ἔρευναν, κατὰ πᾶσαν μελέτην, κατὰ πᾶ-
σαν ἐξήγησιν τῶν φαινομένων τοῦ κόσμου. Ὅτε θέλομεν νὰ
κατανοήσωμεν τὰ φαινόμενα ὄντος τινός, ζητοῦμεν τὸν
λόγον αὐτῶν ἐν τῇ φύσει καὶ ὑποστάσει αὐτοῦ καὶ ἐν τῇ
πρὸς αὐτὴν σχέσει τῆς μορφῆς, ἐν τῷ τόπῳ καὶ τῷ χρό-
νῳ ἐν οἷς φανεροῦται, καὶ ἐν ταῖς ἐξ αὐτῶν σχέσεσιν αὐτοῦ
πρὸς ἄλλα ὄντα ὅτε θέλομεν ν' ἀνεύρωμεν τὴν πηγὴν αὐ-
τοῦ, ζητοῦμεν τὸν λόγον τῆς ὑπάρξεως αὐτοῦ ἐν τῷ αἰτίῳ,
καὶ ὅτε θέλομεν νὰ προσδιορίσωμεν τὸν σκοπὸν δι' ὃν ὑπάρ-
χει, πάλιν ζητοῦμεν τὸν λόγον αὐτοῦ ἐν τῷ τέλει, καὶ ἐκ
τούτων ἐπαγόμεθα εἰς τὸν νόμον τοῦ ὄντος καὶ προτιθέμε-
νοι νὰ ἐξαγάγωμεν ἐξ ἧς ἔχομεν γνώσεως ὄντος τινὸς πᾶσας
τὰς ἐν αὐτῇ περιεχομένας συνεπείας, εἴτε ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ
ὄν, εἴτε ὡς πρὸς ἄλλα ὁμογενῆ ἢ ὁμοειδῆ, πάλιν διὰ τοῦ
λόγου προβαίνομεν συνεννοῦντες ὅρους τινὰς καὶ ζητοῦντες τὰς
μεταξὺ αὐτῶν ὁμοιότητας καὶ διαφοράς, καὶ δυνάμει τῆς
λογικῆς ἀρχῆς τῆς ταυτότητος ἐξάγομεν ἐκ τῆς πρώτης
γνώσεως ἄλλας ἐπίσης βεβαίαις, καὶ τὴν ἐργασίαν ταύτην
συλλογισμὸν ὀνομάζομεν. Ὁ λόγος ἄρα καὶ ἐνυπάρχει εἰς τὰ
ἐνδότερα τοῦ ὄντος, καὶ περιπτύσσει αὐτὸ πανταχόθεν, τὰ
δὲ ποικίλα στοιχεῖα τοῦ λόγου ἀδιαρρήκτως πρὸς ἀλλήλα
συνάπτομενα ἀποτελοῦσι μίαν καὶ ἀδιάσπαστον ἐνότητα. Καὶ
διὰ τὴν ἐνότητα ταύτην προκαλεῖ τὸ ἕτερον, καὶ ἐν τῷ κοινῷ

αὐτῶν συνδέσμῳ εὐρομεν ἄλλοτε τὴν ἀρχὴν τῆς συζεύξεως τῶν ἐννοιῶν, καὶ ἐν τῇ ἐλλόγῳ ἐννοίᾳ τοῦ ὄντος τὴν ἐνότη-
τα τῆς ἐπιστήμης.

Ἀλλ' εἰσδύοντες βαθύτερον εἰς τοὺς μυχοὺς τῆς διανοίας, παρὰ τὴν ἐνότητα τῆς συμφύσεως καὶ συνπαρήξεως καὶ συ-
νεργείας τῶν στοιχείων τούτων εὐρίσκομεν ἄρα ἄλλην ἐνδο-
τέραν ἐνότητα; ὑπάρχει ἄρα μεταξὺ αὐτῶν ἱεραρχία τις, καθ' ἣν τὰ μὲν εἶναι ἀνώτερα, τὰ δὲ κατώτερα, καὶ δυνάμει τῆς ὁποίας ἄλλα ἐξ ἄλλων προέρχονται, καὶ ἄλλα εἰς ἄλλα περιλαμβάνονται; ὑπάρχει μεταξὺ αὐτῶν στοιχείον τι ἐξ οὗ τὰ ἄλλα, καὶ ὑπερ ἧθελεν εἶσθαι τρόπον τινὰ ὁ λόγος τῶν λόγων; ὡς πρὸς τὰ τρία πρῶτα, τὴν ὑπόστασιν, τὴν μορ-
φήν καὶ τὴν σχέσιν, πρότερον εἶναι προφανὲς ἡ ὑπόστασις, διότι ἐξ αὐτῆς ἀπορρέουσι τὰ ἄλλα δύο. Τῆς μορφῆς ἀντι-
λαμβάνομεθα διὰ τῆς συνειδήσεως ἢ τῆς αἰσθήσεως, τῆς μορ-
φῆς ἀντιλαμβάνονται καὶ τὰ ζῷα· μόνον τὴν ὑπόστασιν χα-
ρῆται ὁ λόγος, καὶ θέτει αὐτὴν ἐξ ἀνάγκης ὑπὸ τὰ διὰ τῆς αἰσθήσεως, ἢ τῆς συνειδήσεως ἐκδηλούμενα. Ἄρα μεταξὺ τῶν τριῶν τούτων στοιχείων ἡ ὑπόστασις πρωτεύει, καθ' ὅσον μορφήν καὶ σχέσιν δὲν δυνάμεθα οὔτε κἂν γὰρ υποθέσωμεν ἄ-
νευ υποστάσεως, ἐν ᾧ νοερώς δυνάμεθα νὰ συλλάβωμεν ὑπό-
στασιν ἔχουσαν δυνάμει ἐν ἑαυτῇ τὴν μορφήν τῆς, διότι τὸ δυνάμει ἡγείται πάντοτε τοῦ ἐνεργείᾳ, καὶ ἀφοῦ τὴν μορφήν γνωρίζουσιν ἡμῖν καὶ ἄλλαι δυνάμεις, μόνη ἡ ὑπόστασις εἶναι κυρίως λογικὴ ἰδέα, καὶ τοιούτῳ τρόπῳ τὰ πρῶτα ταῦτα στοιχεῖα τοῦ ὄντος δυνατόν ὧς ἀναχθῶσιν εἰς ἓν.

Τί δὲ ῥητέον περὶ τῆς σχέσεως μεταξὺ τοῦ ὄντος καὶ τοῦ τόπου καὶ τοῦ χρόνου; Διὰ προσεκτικῆς ἀναλύσεως εὐρίσκο-
μεν καὶ ἐνταῦθα τάξιν τινὰ προτεραιότητος, ἐπειδὴ καθὼς ἡ μορφή καὶ ἡ σχέσις ἀνάγονται εἰς τὴν ὑπόστασιν, διότι εἰ μὴ αὕτη προηγηθῇ, οὐδὲν ὄν ὑπάρχει, παρομοίως οὐδὲν ὄν ὑπάρ-

χει ἄνευ τόπου καὶ χρόνου, καὶ νοερώς μὲν δυνάμεθα νὰ συλλάβωμεν τόπον κενὸν καὶ χρόνον κενόν, ἀλλ' ὑπόστασιν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ ἐκτὸς τόπου καὶ χρόνου ἀδύνα-
τον νὰ συλλάβωμεν· ἅμα τι ὑφίσταται, ὑφίσταται που καὶ ποτε· ὁ τόπος καὶ ὁ χρόνος εἶναι λογικοὶ καὶ πραγ-
ματικοὶ ὅροι πάσης ὑπάρξεως, ἄρα δυνάμει προηγούνται παντὸς ὑπάρχοντος. Ἀλλὰ καθὼς ἡ μορφή καὶ ἡ σχέσις ἀνάγονται εἰς τὴν ὑπόστασιν, ἥτις, ὡς εἶδομεν, μόνη εἶναι κυρίως λογικὸν στοιχείον, ἀνάγεται ἄρα καὶ ἡ ὑπόστασις εἰς τὸν τόπον καὶ τὸν χρόνον; Βεβαίως ὄχι. Ἡ ὑπόστασις δὲν ἀπορρέει ἐκ τοῦ τόπου καὶ τοῦ χρόνου, ὡς ἡ μορφή ἐκ τῆς υποστάσεως· ὁ τόπος καὶ ὁ χρόνος δὲν γεννῶσι τὰς ἐν αὐτοῖς ὑποστάσεις, ἀλλ', ὡς εἶπομεν πρὸ μικροῦ, εἶναι λογικοὶ καὶ πραγματικοὶ ὅροι αὐτῶν, ὥστε οὔτε ἡ ὑπόστα-
σις ἀνάγεται εἰς τὰ δύο ταῦτα περιέχοντα ἢ ἐνδεχόμενα, ὡς ἔλεγον οἱ ἀρχαῖοι, οὔτε ταῦτα εἰς ἐκείνην. Ἡ δὲ ἀποκλειστι-
κὼς λογικὴ φύσις τῶν δύο τούτων ἐννοιῶν εἶναι πασιδῆλος, καὶ ἐξ αὐτῶν μάλιστα ἐπορίσθημεν μίαν τῶν ἀποδείξεων, ὅτι ὑπάρχουσιν ἐν ἡμῖν λογικὰ στοιχεῖα ἐκ τῶν προτέρων. Μετα-
ξὺ δὲ αὐτῶν τούτων τῶν δύο ἐννοιῶν ὑπάρχει προτεραιότη-
της; Ὀχι βεβαίως, διότι ἅμα ὑπάρχει τόπος, ὅ ἐστι δυνατό-
της ἀπείρου ἐκτάσεως, ὑπάρχει χρόνος, ὅ ἐστι δυνατότης ἀ-
πείρου διαρκείας, καὶ τὸ ἀνάπαλιν, οὐδὲ βλέπομεν τίνι τρόπῳ θὰ ἡδυνάμεθα νὰ συλλάβωμεν τὸ ἐν χωρὶς τοῦ ἄλλου, καὶ διὰ τοῦτο οἱ δύο οὗτοι ὅροι συνεκφέρονται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖ-
στον, καὶ οἰοῖται δύο ἴσα καὶ ταυτούσια ποσὰ συμμετρούν-
ται ἀλλήλοις, ὥστε ἡ ἐν τόπῳ κίνησις χρησιμεύει ὡς μέτρον τοῦ χρόνου, καὶ πρὸς δήλωσιν τῆς ἀποστάσεως λαμβάνεται ὁ πρὸς διέλευσιν αὐτῆς ἀναγκαῖος χρόνος. Εἶναι δὲ δύο ἴσα πο-

ΙΔΕΩΣΑΤΕ ΤΟ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΟΝ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ
ΜΟΥΣΕΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ

νοούμεν ἅμα σκεπθώμεν, ὅτι ἐκάτερον εἰς ἄλλην ὑπάγεται κατηγορίαν, τὸ μὲν εἶναι ἄπειρον κατ' ἑκτασιν, τὸ δὲ κατὰ διάρκειαν. Ἐὰν δὲ αἱ δύο αὗται κατηγορίαι καὶ, οὕτως εἰπεῖν, ὅψεις τοῦ ἀπείρου ὑποθέτουσι τὸ κατὰ πᾶσαν ἔννοιαν καὶ ὑπὸ πᾶσαν ὄψιν καὶ κατηγορίαν ἄπειρον, καὶ εἰς αὐτὸ ἀνάγονται, τοῦτο εἶναι ζήτημα, ὅπερ θέλομεν ἀπαντήσει καὶ προσπαθήσει νὰ λύσωμεν βραδύτερον. ἔχομεν ἐν τοσούτῳ τὴν ὑπόστασιν ἐν ἀπείρῳ τόπῳ καὶ χρόνῳ παράγουσαν τὴν ἰδίαν μορφήν.

Ἀλλ' ἐὰν ἡ ὑπόστασις παράγει τὴν ἰδίαν μορφήν καὶ εἶναι ὁ λόγος αὐτῆς, ἄρα εἶναι καὶ τὸ αἷτιον αὐτῆς; καὶ πρέπει νὰ εἰπώμεν, ὅτι τὸ ποιητικὸν αἷτιον ἀνάγεται εἰς τὴν ὑπόστασιν, καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς αἰτιότητος δὲν εἶναι εἰ μὴ ἡ ἰδέα τῆς ὑποστάσεως, ἢ ἡ ἀρχὴ τῆς ὑποστάσεως τὸ *principe de substance*, ὡς λέγουσιν οἱ ἐν Γαλλίᾳ πνευματισταί; Καθ' ἡμᾶς τὸ αἷτιον δὲν εἶναι ἡ ὑπόστασις, εἶναι ἀνώτερον καὶ πρότερον τῆς ὑποστάσεως. Ὅτε λέγομεν, ὅτι ἡ ὑπόστασις παράγει τὴν μορφήν, ἢ ἡ δύναμις τὴν ἐνέργειαν, ὅπερ εἶναι ἐν καὶ τὸ αὐτὸ, ἔχομεν ὑπ' ὅψιν σχετικὴν τινα αἷτι ὁλότη, καὶ ἐπειδὴ ὑποστάσεις εἶναι πολλαί, καὶ μορφαὶ ἀναρίθμητοι, καὶ ἀδυνατοῦμεν ν' ἀναγάγωμεν πάσας αὐτάς εἰς μίαν μόνην, διότι τὸ ἀπαγορεύει πρὸ παντὸς ἄλλου ἡ συνειδήσις τῆς ἡμετέρας ταυτότητος ἀποκλείουσα ἀπολύτως καὶ ἀπ' ἀρχῆς πᾶσαν συνταύτισιν τοῦ ἡμετέρου ὄντος μετὰ τῶν ἄλλων, ἔπεται ὅτι λέγοντες ὅτι ἡ ὑπόστασις παράγει τὴν μορφήν, δὲν ἐκδηλοῦμεν εἰ μὴ σχετικὰ, μερικὰ καὶ δευτερεύοντα αἷτια, ἀλλ' οὐχὶ τὸ αἷτιον πρῶτον, ὃ ἀπαιτεῖ ἡ καθολικὴ καὶ ἀπόλυτος ἀρχὴ τῆς αἰτιότητος καὶ, ὅπερ ἐὰν δὲν εἶναι πρῶτον, ὅλως αἷτιον οὐδὲν ἔστιν, ὡς ἔλεγεν ὁ Ἀριστοτέλης (Μεταφυσικά). Τὴν ἔννοιαν τοῦ αἰτιοῦ δυνατὸν νὰ εὕρωμεν ἐν ἡμῖν διὰ τῆς ἐσωτερικῆς παρατηρήσεως, καὶ κατὰ λογικὴν ἀνάγκην, ἐν τοῖς ἄλλοις οὖσιν,

ἀλλὰ τὴν ἀρχὴν τῆς αἰτιότητος, ὅτι δηλαδὴ πᾶν τὸ ὑπάρχον, πᾶσα ὑπόστασις, πᾶσα μορφή ἔχει αἷτιον ἐξ οὗ παράγεται εἰς τὸ εἶναι, τὴν ἀρχὴν ταύτην ἐπιβάλλει ὁ λόγος. Ἀντὶ λοιπὸν ν' ἀναγάγωμεν τὸ αἷτιον εἰς τὴν ὑπόστασιν, ταύτην ὀφείλομεν ν' ἀναγάγωμεν εἰς ἐκεῖνο, καὶ τὸ αἷτιον ν' ἀναγνωρίσωμεν ὡς λογικὸν στοιχεῖον ἀνώτερον τῆς ὑποστάσεως.

Τὸ αἷτιον εἶναι ἐπίσης ἀνώτερον τοῦ τόπου καὶ τοῦ χρόνου. Γινώσκουσιν οἱ εἰδήμονες πόσα πράγματα παρέσχον εἰς τοὺς φιλοσόφους αἱ δύο αὗται ἔννοιαι τοῦ τόπου καὶ τοῦ χρόνου· καὶ τινες μὲν τυφλωττοντες πρὸς τὰ φαινότερα φαινόμενα τοῦ πνεύματος ἀπορρίπτουσι τὸ ἄπειρον τῶν ἀντικειμένων αὐτῶν, καὶ τὸν μὲν τόπον ἀνάγουσιν εἰς τὴν ἑκτασιν, τὸν δὲ χρόνον εἰς τὴν διαδοχὴν, ἄλλοι δὲ θεωροῦσιν αὐτάς ὡς ὑποκειμενικοὺς μόνον τύπους· οὐδεμίαν ἔχοντας ἀντικειμενικὴν πραγματικότητα, καὶ ἄλλοι ταυτίζουσι τὰ δύο ταῦτα ἄπειρα μὲ τὸ ἄπειρον τοῦ Θεοῦ. Προκειμένου περὶ ἐννοιῶν, ἃς ἐξ ἀνάγκης συλλαμβάνομεν, ἡ μόνη μέθοδος, ἣν δυνάμεθα νὰ ἐφαρμόσωμεν εἰς αὐτάς εἶναι ἡ ἀνάλυσις· οὔτε νὰ παραβάλλωμεν δυνάμεθα αὐτάς πρὸς τὰ ἀντικείμενα πρὸς ἃ ἀντιστοιχοῦσιν, οὔτε νὰ ἐπαληθεύσωμεν διὰ τῆς πείρας. Αἱ δύο αὗται ἔννοιαι ἐνυπάρχουσι συνεπτυγμέναι καὶ οὕτως εἰπεῖν δυνάμει ἐν οἴῳ δήποτε πνεύματι, διότι καὶ ὁ ἀπλούστερος ἄνθρωπος ἐρωτώμενος, ἐὰν ἀφαιρουμένων τῶν σωμάτων μένει ὁ τόπος ὃν πληροῦσι καὶ καταργουμένης τῆς διαδοχῆς τῶν γεγονότων μένει ὁ χρόνος ἐν ᾧ τελεῖται, καὶ ἐὰν ἐπέκεινα ὀρισμένου τινὸς τόπου καὶ χρόνου ὑπάρχει ἕτερος καὶ πάλιν ἕτερος ἐπ' ἄπειρον, θέλει ἀπαντήσει καταφατικῶς. Ὁ δὲ φιλόσοφος, ὅστις γεγυμνασμένος ὢν εἰς τὴν σκέψιν καθαρωτέρην ἔχει τὴν συνειδήσιν τῶν ἐν αὐτῷ καὶ ἀκριβέστερον διακρίνει αὐτὰ καὶ σαφέστερον

ΙΑΚΩΒΟΣ ΑΥΤΟΠΑΙΔΕΥΤΗΣ

ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΥ ΠΑΤΗΡ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ
ΜΟΥΣΕΙΟΝ ΑΘΕΟΥΡΙΟΥ

τῶν δύο τούτων ἔννοιῶν εἶναι φύσει ἀνεπίδεκτα ὁρίων, ὃ ἐστὶ φύσει ἄπειρα, οὐδὲ θέλει ἀμφιβάλλει περὶ τῆς ἐκτὸς ἡμῶν ὑπάρξεως αὐτῶν, διότι ἅμα ὑπάρχει τι ἀντικειμενικῶς ἢ ὑποκειμενικῶς ὁ λόγος σύμφωνος πρὸς τὴν πείραν μὲν ὑποχρεοῖ νὰ πιστεύσωμεν, ὅτι ὑπάρχει ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ, ὥστε πλὴν τοῦ ἀποκλειστικοῦ ἰδανισμοῦ, ὅστις πάντα τὰ ἐκτὸς ἡμῶν ἀνάγει εἰς τὸ ἐγὼ, πᾶσα ἄλλη φιλοσοφία εἴτε ἐν γνῶσει, εἴτε ἐν ἀγνοίᾳ, εἴτε ῥητῶς, εἴτε ὑπονοουμένως παραδέχεται τὴν ὑπαρξίν τῶν δύο τούτων ἐνδεχομένων τῶν ὄντων. Ἄμα δὲ παραδέχεται τὴν ὑπαρξίν, παραδέχεται δι' αὐτὸ τοῦτο καὶ τὸ ἄπειρον αὐτῶν. Ἀλλὰ τὸ ἄπειρον τοῦτο τί εἶναι; εἶναι αὐθύπαρκτον, εἶναι αἷτιον πρῶτον, ἢ εἶναι ἀπλοῦς ὅρος, καὶ τρόπον τινα προετοιμασία πρὸς ὑποδοχὴν παντὸς τοῦ ἐρχομένου εἰς τὸ εἶναι; Φανερόν ὅτι δὲν εἶναι αἷτιον πρῶτον, διότι οὐδὲν ποιεῖ, καὶ σχετικῶς πρὸς τὰ ἄλλα στοιχεῖα τῆς γνώσεως καὶ τῆς ὑπάρξεως ἔχει θέσιν ὑποδεστέραν, καὶ ἀφοῦ δὲν εἶναι αἷτιον πρῶτον δὲν εἶναι αὐθύπαρκτον. Ἄρα ὑποθέτει καὶ ἀπαιτεῖ αἷτιον ἀνώτερον, οὗ ἄνευ δὲν θὰ ὑπῆρχε τὸ ἄπειρον τοῦ τόπου καὶ τοῦ χρόνου, ἀπαιτεῖ αἷτιον ἄπειρον. Καὶ τῷ ὄντι εἰς τί ἀνάγονται ἐπὶ τέλους ὁ τόπος καὶ ὁ χρόνος; Εἰς τινα ἄπειρον δυνατότητα ἐκτάσεως καὶ διαρκείας. Ὅτε λέγομεν, ὅτι ὁ τόπος εἶναι ἄπειρος, ἐννοοῦμεν ὅτι ἐπέκεινα πάσης ἐκτάσεως ὑπάρχει τόπος, ὅστις ἡδύνατο νὰ πληρωθῇ ἐπ' ἄπειρον, καθὼς ἐπὶ χρόνου ἐπέκεινα πάσης διαρκείας ὑπάρχει χρόνος δυνάμενος νὰ πληρωθῇ ἐπ' ἄπειρον. Αἱ δύο αὗται δυνατότητες ἄπειροι ὑποθέτουσιν ὃν πραγματικῶς ἄπειρον, διότι πᾶν δυνατόν ὑποθέτει πραγματικόν τι ἔχον τὴν δύναμιν ἐξ ἧς ἢ δυνατότης (4). Ἀρὰ τὸ αὐτὸ αἷτιον ἐξ οὗ ἢ ὑπόστασις εἶναι καὶ τὸ ἐξ οὗ ὁ τόπος καὶ ὁ χρόνος. Τὸ ἄπειρον τοῦ αἰτίου τούτου οὐ μόνον καθιστᾷ δυνατόν τὴν ὑπαρξίν τῶν ὑποστάσεων καὶ τῶν ἐκ τούτων μορφῶν, ἀλλὰ θέτει καὶ τοὺς ἀναγκ

καίους ὅρους τῆς ὑπάρξεως ταύτης, τὸν τόπον καὶ τὸν χρόνον. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν τὰ δύο ταῦτα ἄπειρα ἐνδεχόμενα τῶν ὄντων φαίνονται αὐθύπαρκτα, καὶ ἐπειδὴ τοῦτο προσβάλλει τὸν λόγον μὴ δυνάμενον νὰ παραδεχθῇ δύο ἄπειρα αὐθύπαρκτα καὶ συνυπάρχοντα, ἂν καὶ εἰσδύοντα εἰς ἄλληλα καὶ ἐν ὅλῳ καὶ ἐν ἐκάστῳ τῶν μερίων αὐτῶν, ὁ Κάντιος ἐθεώρησεν αὐτὰ ὡς ἀπλῶς ὑποκειμενικοὺς τύπους τῆς αἰσθήσεως καὶ τῆς συνειδήσεως. Ἐὰν δὲ προβῶμεν μέχρι τέλους τῆς ἀναλύσεως τῶν δύο τούτων λογικῶν στοιχείων, εὐρίσκομεν ὅτι δὲν εἶναι εἰμὴ δύο πρῶται ὄψεις καὶ οἷον εἰκόνας αὐτοῦ τοῦ ἀπείρου ὄντος, εἰς ὃ ἐπὶ τέλους ἀνάγονται, καὶ ὃ ἐξ ἀνάγκης ὑποθέτουσι, διότι τὸ ἄπειρον ὃν δὲν εἶναι ἄπειρον, ἐὰν δὲν ἔχη τὴν δυνατότητα τοῦ δημιουργεῖν ἐπ' ἄπειρον κατ' ἔκτασιν καὶ κατὰ διάρκειαν, καὶ ἡ διπλῇ αὕτη δυνατότης εἶναι ἡ οὐσία τοῦ τόπου καὶ τοῦ χρόνου. Ἀκατάληπτος εἶναι βεβαίως ἡ ἐνδοτέρα σχέσις τοῦ τόπου καὶ τοῦ χρόνου πρὸς τὸ ἄπειρον ὃν, διότι τοῦτο νοεῖται, ἀλλὰ δὲν καταλαμβάνεται, καὶ ἡ ἐνδόμυχος φύσις αὐτοῦ εἶναι μυστήριον. Ἀλλὰ μυστηριώδεις δὲν εἶναι αἱ ἐξ αὐτοῦ ἀπορρέουσαι δύο ἔννοιαι περὶ ὧν πρόκειται, ἀπ' ἐναντίας εἶναι σαφέσταται καὶ βεβαιόταται, ὡς πάντα τὰ στοιχεῖα τοῦ λόγου, καὶ ἐπ' αὐτῶν στηρίζεται τὸ σαφέστερον καὶ βεβαιότερον μέρος τῆς ἐπιστήμης.— Ἡ μορφή λοιπὸν, ἢ σχέσις, ἢ ὑπόστασις, ὁ τόπος καὶ ὁ χρόνος ὑπάρχοντες ἱεραρχικῶς εἰς τὸ αἷτιον, ὃ ἐστίν, εἰς ἐκεῖνο τὸ λογικὸν στοιχεῖον τὸ ὁποῖον ὀνομάζομεν ἀρχὴν τῆς αἰτιότητος. Ἀλλὰ παρὰ ταύτην καὶ ἐτέρας δύο ἀνεγνωρίσαμεν, τὴν τῆς ταυτότητος καὶ τὴν τῆς τελεότητος καὶ πρέπει τώρα νὰ ζητήσωμεν ἐὰν καὶ ὁποῖαν σχέσιν ἔχουσι πρὸς αὐτήν.

Ἄς ἀρχίσωμεν ἀπὸ τῆς τελευταίας. Δυνάμει τῆς ἀρχῆς αὐτῆς καὶ ἐν παντί, ἐν παντί τὸ ὑπάρχον πρὸς τι τέλος ὑπάρχει. Καὶ τὴν ἀρχὴν ταύτην ἀρνοῦνται τινες τῶν φιλοσόφων καὶ ἰδίως οἱ

ἀνάγοντες πᾶσαν τὴν ἐπιστήμην εἰς μόνην τὴν ἐξακρίβωσιν τῶν φαινομένων καὶ τῆς σταθερᾶς· αὐτῶν διαδοχῆς· γνωστὸν δὲ ὅτι κατὰ Βάκωνα ἡ ἀρχὴ αὕτη, ὡς αἱ τῷ Θεῷ ἀφιερούμεναι παρθέναι, εἶναι ἄγονος. Ἀλλ' ἀπεδείχθη ἐσχάτως, ὅτι τοσοῦτον εἶναι γόνιμος, ὥστε ἀπ' αὐτῆς ἐγεννήθη διὰ τῆς μαιευτικῆς τοῦ Σωκράτους ἅπασα ἡ φιλοσοφία (5), διάσημος δὲ καθηγητὴς τῶν ἡμερῶν μας, ὁ κ. P. Janet, ὁλόκληρον σειρὰν μαθημάτων ἀφιέρωσεν εἰς τὴν μελέτην τῆς ἀρχῆς ταύτης, καὶ δὲν θὰ ἦτο δύσκολον ν' ἀποδείξωμεν ὅτι εἰς τὴν πίστιν πρὸς τὴν ἀρχὴν ταύτην ὀφειλομένην τινὰς τῶν πολυτιμοτέρων ἀνακαλύψεων τῆς περὶ τὴν φύσιν ἐπιστήμης. Ἡ ζήτησις τοῦ τέλους τῶν ὄντων, τοῦ σκοποῦ τῆς δημιουργίας, τοῦ προορισμοῦ τῆς ἀνθρωπότητος καὶ τῆς φύσεως εἶναι τῷ ὄντι ἡ ἐπιμονωτέρα καὶ εὐγενεσττέρα προσπάθεια τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, καὶ ἀποδεικνύει τὴν πίστιν, ὅτι τέλος ὑπάρχει. Ἀλλὰ τὸ τελικὸν αἷτιον εἶναι ἀχώριστον τοῦ ποιητικοῦ, διότι τέλος τοῦ ὄντος σημαίνει σκοπὸν προμελετηθέντα ὑπὸ τοῦ ποιήσαντος· τὸ δ' οἱ δύο οὗτοι ὅροι εἶναι συσχετικοί, καὶ διὰ τοῦτο ἀμφοτέροι λέγονται αἷτια· διὰ τοῦτο ἀφ' οἵουδήποτε ἀρχίσωμεν, φθάνομεν εἰς τὸν ἕτερον, διότι αἷτιον ἐνταῦθα δηλοῖ οὐ μόνον ἐνέργειαν, ἀλλὰ καὶ ἰδέαν, καὶ ἡ ἰδέα αὕτη εἶναι τὸ τέλος, καὶ τὸ τέλος πάλιν διὰ τῆς ἐν αὐτῷ ἰδέας ἀνάγει ἡμᾶς εἰς τὴν ἐνέργειαν καὶ ἰδέαν τοῦ αἷτιου· διὰ τοῦτο ὁ Σωκράτης ἐκ τοῦ τελικοῦ αἷτιου ἀνῆλθεν εἰς τὴν μεταφυσικὴν ἔννοιαν τοῦ ποιητικοῦ, ὡς ὁ Κάντιος ἐκ τῆς ἐννοίας τοῦ καθήκοντος ἐξήγαγε τὰς ἐννοίας τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἡμετέρας ἀθανασίας, καὶ ὁ Λεϊβνίτιος τὰ δύο ταῦτα λογικὰ στοιχεῖα, τὸ τέλος καὶ τὸ αἷτιον, ἀνήγαγεν εἰς ἓν, τὴν ἀρχὴν τοῦ ἀποχερῶντος λόγου. Τὸ καθ' ἡμᾶς νομίζομεν ὅτι οἱ δύο οὗτοι ὅροι δὲν ταυτίζονται, ἀν καὶ ἀδιάρρηκτως συνδέονται καὶ ἀκριβῶς ἀντιστοιχοῦσι πρὸς ἀλλήλους καὶ ἐξ ἀλλήλων ἐξάγονται. Ἀλλ' ἐάν

δὲν ὑπάρχῃ ταυτότης, ποῖα τις σχέσις ὑπάρχει μεταξύ τῶν δύο τούτων ἀρχῶν; εἶναι ἄρα ἰσόβαθοι καὶ ἀνεξάρτητοι ἀλλήλων, ἢ καὶ ἐνταῦθα διακρίνομεν ἱεραρχικὴν τινὰ τάξιν, καθ' ἣν ἡ μία ὑπόκειται εἰς τὴν ἄλλην; Ἡ τάξις αὕτη εἶναι αὐτόδηλος. Ἐάν δὲν ὑπάρχῃ ποιητικὸν αἷτιον, οὐδὲ τελικὸν ὑπάρχει, καὶ δυνατόν μὲν νὰ ὑποθέσωμεν ποιητικὸν αἷτιον ἀργὸν καὶ ἄπρακτον, ἀδύνατον δὲ νὰ ὑποθέσωμεν τέλος αὐτοποίητον καὶ αὐθύπρακτον. Ἄρα καὶ ἐνταῦθα καταφαίνεται πρῶτον πάντοτε τὸ λογικὸν στοιχεῖον τοῦ αἷτιου.

Ἀπομένει ἡ ἀρχὴ τῆς ταυτότητος ἢ τῆς ἀντιφάσεως, ἣν πρῶτην καὶ ἔμφυτον ὁμολογοῦσι καὶ τινες τῶν μὴ ἀποδεχομένων τὰς ἄλλας, καὶ ὡς λογικὴν ἀνάγκην ἀναγνωρίζουσι καὶ ἐκ τῶν θετικολόγων οἱ φρονιμώτεροι. Τόσῳ δὲ καταφανὲς καὶ ἰσχυρὰ εἶναι ἡ ἀνάγκη αὕτη, ὥστε εὐκόλως διακρίνεται ἡ ἀρχὴ τῆς ταυτότητος ἐν οἱωδήποτε συλλογισμῷ ἢ ἐκπεφρασμένῃ ἢ ὑπονοουμένῃ, καὶ αὐτὴν θέτομεν ὡς βάσιν καὶ τῶν ἀπλουστέρων βεβαιώσεων, διότι ἐν πάσῃ ὑποτίθεται, ὅτι πᾶν ὅ,τι εἶναι, εἶναι, καὶ δὲν δύναται ἐν ταύτῳ καὶ κατὰ τὰ αὐτὰ νὰ ἦναι καὶ νὰ μὴ ἦναι· οἱ δὲ σκεπτικοὶ οἱ πᾶσαν βεβαιότητα προσπαθοῦντες· ν' ἀναιρέσωσιν, εἰς τὸν ἀκατάβλητον τοῦτον σκόπελον προσκράττουσιν ἐπὶ τέλους, καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἀναγκάζονται καὶ οὗτοι νὰ στηριχθῶσι κατασκευάζοντες τὰ καταστροφικὰ ἐπιχειρήματά των, διότι πᾶς συλλογισμὸς ἄνευ τῆς ἀρχῆς τυχῆς εἶναι ἀδύνατος. Δὲν εἶναι λοιπὸν παράδοξον ἐάν ὑπὲρ πάσας τὰς ἄλλας εἶναι αὕτη γενικῶς παραδεγμένη, διότι πρὸς τοῖς ἄλλοις ἐγκαίται ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ λόγου καὶ τῶν πραγμάτων, ἐν ᾧ αἱ δύο ἄλλαι εἶναι μεταφυσικώτεραι καὶ ἐνθεν μὲν, φέρουσιν ἡμᾶς διὰ τῆς ζητήσεως τῶν πρώτων αἷτιων ὑπεράνω, ἐνθεν δὲ, διὰ τῆς τῶν ἀνωτάτων τελῶν, ἐπέκεινα τοῦ κόσμου, καὶ καθὼς μεταξὺ αἷτιου καὶ τέλους μέσον μόνον τὸ ὄν· ὁ μόνον ἀμφοτέρα διὰ τῆς ὑπάρξεως καὶ ἐνεργείας

αὐτοῦ, παρομοίως μεταξὺ τῶν δύο ἄλλων ἀρχῶν μέση φαίνεται ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος συνδέουσα αὐτάς πρὸς ἀλλήλας. Ἀλλ' εἶναι ἄρα διὰ τοῦτο ἀνωτέρα αὐτῶν; ἡ πρὸς τὰς ἄλλας δύο σχέσεις αὐτῆς ποίας φύσεως εἶναι; διότι δι' αὐτῆς συνδέονται, ἄρα ἐξαρθῶνται ἐξ αὐτῆς, ἡ αὐτὴ ἐξαρθᾶται ἐξ ἐκείνων; Καθ' ἡμᾶς τὸ δεύτερον ἀληθεύει καὶ οὐχὶ τὸ πρῶτον. Ἐὰν παντὸς ὄντος αἴτιον καὶ τέλος ὑπάρχει, ἔπεται ὅτι τὸ ποιῆσαν τὸ ὄν πρὸς τι τέλος προσδιώρισε καὶ τὴν φύσιν αὐτοῦ, οἷαν ἀπῆτει τὸ τέλος τοῦτο, καὶ οἷα εἶναι, καὶ ἄλλως δὲν δύναται νὰ ᾔηται, διότι ἄλλως τὸ τέλος αὐτοῦ δὲν ἐκπληροῦται. Εὐλόγως δὲ στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἀρχῆς ταύτης πᾶσα λογικὴ ἐργασία καὶ πᾶσα ἀπόδειξις, διότι ἡ ἀρχὴ αὕτη ἔχει ὑπὲρ αὐτῆς τὴν ἐγγύησιν τοῦ ἀνωτάτου στοιχείου τοῦ λόγου, αὐτοῦ τοῦ πρώτου αἰτίου, ἐξ οὗ τὰ ἄλλα, καὶ ὅσοι δὲν περιεργάζονται ν' ἀνέρωσι τὸ πόθεν καὶ τὸ πρὸς τι, καὶ εὐχαριστοῦνται εἰς τὸ πῶς, δύνανται ὅσον δέδεται αὐτοῖς νὰ ἐξακριβώσωσι δι' αὐτῆς τὴν φύσιν τῶν ὄντων, οὐχὶ δὲ σπανίως ἡ ἐξακριβώσις αὕτη ἀποκαλύπτει τὸ αἴτιον καὶ τὸ τέλος, καὶ οἱ συνεπέστεροι εἶναι οὕτω καὶ οἱ ἐλλογώτεροι. Ὁ Ἀριστοτέλης; ὁ κατασκευάσας διὰ τῆς ἀρχῆς τῆς ταυτότητος ὅλην τὴν λογικὴν, ὅτε συνεπλήρωσε τὸ ἀθάνατον τοῦτο οἰκοδόμημα, ὑπερ σῶον διῆλθε διὰ πάντων τῶν αἰώνων μέχρις ἡμῶν, καὶ τοὺς ἀμεταβλήτους αὐτοῦ τύπους παρέσχεεν εἰς τὴν χριστιανικὴν θεολογίαν, καὶ ἀντέστη εἰς τὴν καταστρεπτικὴν πνοὴν τοῦ σκαπτισμοῦ, καὶ ἐπέζησεν εἰς τὰς πρὸς ἀλλοίωσιν αὐτοῦ τολμηράς ἐπιθέσεις τῶν καθ' ἡμᾶς πανθειστών, ὁ Ἀριστοτέλης ἀφ' οὗ κατέβαλε διὰ παντὸς τὰς βάσεις τῆς ἐπιστήμης τῆς φύσεως, καὶ ἀνῆλθεν εἰς τὰ ὕψη τῆς μεταφυσικῆς, τὸ τελικὸν αἴτιον, ἦτοι τὸ ἄκρον ἀγαθόν, ἐθεώρησεν ὡς μόνον δυνάμενον νὰ ἐξηγήσῃ διὰ τίνος ἀνικητοῦ ἔλξεως τὴν πρὸς αὐτὸ πρόσδον τοῦ κόσμου, ἐν ᾧ ὁ Σωκράτης ἀπὸ τῆς ἐννοίας τοῦ τέλους, ἦτοι τοῦ ἀγαθοῦ, εἶχε κατέλθει εἰς τὴν διὰ τῆς λογικῆς καὶ ἠθικῆς κατὰτάξεως ἐξή-

γησιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς φύσεως, μεταξὺ δὲ αὐτῶν ὁ δαιμόνιος Πλάτων ἐν τῇ ιδέᾳ τοῦ ἄκρου ἀγαθοῦ, ἦτοι τοῦ ὑψίστου τέλους, συνήνωσε πάσας τὰς ἄλλας, καὶ τὴν ταυτότητα ὡς συνέπειαν τῆς αἰτιότητος καὶ τῆς τελειότητος ἀνεγνώρισε· τὸσον εἶναι ἀληθές ὅτι αἱ τρεῖς αὗται ἀρχαὶ εἶναι ἀδιαχώριστοι, καὶ μίαν ἀποτελοῦσιν ἐνότητα, ἧς κορυφὴ εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ αἰτίου.

Δυνάμεθα λοιπὸν ἐκ πάντων τούτων νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι πάντα τὰ στοιχεῖα τοῦ λόγου ἀνάγονται ἐπὶ τέλους; εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς αἰτιότητος, καὶ ὅτι τὸ αἴτιον θέτον τὸ τέλος, θέτει δι' αὐτὸ τοῦτο ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ τὴν ιδέαν ἐκάστης ὑποστάσεως ταυτότητος καὶ τὴν ἐξ αὐτῆς μορφήν, καὶ τοιούτῳ τρόπῳ ὁ λόγος τοῦ ἀνθρώπου νοεῖ τὸν λόγον τοῦ κόσμου καὶ, ὡς προσθέσωμεν, ἀνέρχεται εἰς τὸν θεῖον λόγον. Διότι τὸ αἴτιον ἢ δὲν εἶναι αἴτιον ἢ εἶναι ἄπειρον. Αἴτια ποικίλα ὑπάρχουσι καὶ ἐντὸς καὶ ἐκτὸς ἡμῶν, ἀλλ' οὐδὲν τούτων ἱκανοποιεῖ τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ λόγου, καὶ δύναται ναὶ μὲν ὁ ἄνθρωπος ν' ἀπαρνηθῇ τὸ μοναδικὸν τοῦτο μεγαλεῖον τῆς φύσεώς του, καὶ δι' ἐκουσίου περιορισμοῦ νὰ παραμείνῃ εἰς τὴν ταπεινὴν χώραν τῶν κατωτέρων αἰτίων, καὶ νὰ εὐχαριστηθῇ εἰς τὸ πῶς μὴ τολμῶν νὰ ἐξιχνιάσῃ τὸ πόθεν καὶ τὸ διατί, ἀλλ' ἅμα συναισθανθῇ ὅλην τὴν ἰσχὺν τῆς διανοίας, σύμμετρον πρὸς τὴν ἔφεσιν τῆς καρδίας αὐτοῦ, ἀδύνατον νὰ μὴ προβῇ ἀπὸ αἰτίου εἰς αἴτιον, καὶ διερχόμενος τὰ ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον γυνικὰ καὶ γόνιμα νὰ μὴ φθάσῃ εἰς τὸ καθολικὸν καὶ ἀναγκαῖον καὶ ἄπειρον καὶ παντοδύναμον, ἐν ᾧ μόνῳ ἐπαναπαύεται. Ὁ περιορισμὸς, ὃν αὐθαριέτως ἐπιβάλλουσιν ἐλίγοι φιλόσοφοι, εἶναι ἐξαίρεσις· ἡ ἀνθρωπότης οὐδέποτε ἠνέχθη αὐτόν· ἐὰν τὸν ἠνέχετο θὰ κατήρχετο βαθμηδὸν εἰς τὴν κατωτέρα τάξιν τῶν ζώων, διότι οὔτε τὸ πῶς νοεῖται ἐντελῶς ἄνευ τοῦ πόθεν καὶ τοῦ διατί, καὶ θὰ ἠκολούθει ἀλόγως τὸ ἐνστιγμὴν παρανοεῖν εἰς τὴν ἀναγκαίαν διαδοχὴν τῶν φαινομένων, καὶ οὐκ ἀναγκαῖον οὔτε τὴν λογικὴν φύσιν τῆς διαδοχῆς ταύτης,

οὔτε τοὺς ἐν αὐτῇ σοφωτάτους συνδυασμοὺς, οὔτε τὴν θείαν αὐτῆς ἀρχὴν, οὔτε τὸν ἀληθῆ αὐτῆς προορισμόν. Ἐκ τούτων φαίνεται πόσον ἀπατῶνται οἱ θεωροῦντες τὴν φιλοσοφίαν ὡς πολεμίαν πρὸς τὴν θρησκείαν καὶ ἀντιτάσσοντες τὸν λόγον εἰς τὴν πίστιν, ἐν ᾧ ἀπ' ἐναντίας ὁ λόγος ἀνυψοῖ ἡμᾶς ἐξ ἀνάγκης πρὸς τὸ ἄπειρον, καθ' ὅσον τὸ κύριον αὐτοῦ στοιχεῖον οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ ἡ ἔννοια καὶ ἡ ἀπόδειξις τοῦ Θεοῦ. Ἀκριβῶς ἐπιστημονικὴ ἀλήθεια λοιπὸν εἶναι ὅτι ὁ Θεὸς ἀποκαλύπτεται εἰς τὸν ἄνθρωπον διὰ τοῦ λόγου, καὶ ἀναρίθμητοι εἶναι τῆς ἀληθείας ταύτης αἱ συνέπειαι, ὧν περιοριζόμεθα νῦν ἐκθέσωμεν ἐνταῦθα τὰς σπουδαιότερας.

Γ'.

Ἐάν ὁ λόγος ἀποκαλύπτει πρὸ πάντων τὸν Θεόν, ἔπεται ὅτι ὁ ἔλλογος νοῦς εἶναι δι' αὐτὸ τοῦτο καὶ ἔνθεος, καὶ ὅτι ὁ ἔλλογώτερος εἶναι καὶ ὁ θεοσεβέστερος. Ὁρθῶς ἄρα ἐρρήθη, ὅτι ἄνθρωπος ἄθεος, ὅλως ἄθεος, δὲν ὑπάρχει· καὶ ἐάν ὑποβάλωμεν εἰς ψυχολογικὴν ἀνάλυσιν τὰ ἰσχυρὰ λεγόμενα πνεύματ' αἶα κατ' ἀφαιρῶνται ἐν τοῖς ἔργοις αὐτῶν, θέλομεν πολλαχοῦ ἀνακαλύψει τὰς ἐλλείψεις καὶ τὰ τρωτὰ σημεῖα τῆς διανοίας των, θέλομεν πεισθῆ ὅτι παρῖδον ἢ μίαν ιδέαν, ἢ μίαν ἀρχὴν τοῦ λόγου, ἢ τὸν σύνδεσμον τὸν συνάπτοντα τὰ λογικὰ στοιχεῖα πρὸς ἄλληλα, ἢ τὴν ἑκτασιν, ἢ τὸ βάθος, ἢ τὴν γονιμότητα αὐτῶν, δυσκόλως δὲ θέλομεν εἶπει ὅτι ὑπάρχει ἐν αὐτοῖς ἡ ἀκεραϊότης τοῦ λόγου· προτιμότερον δὲ νῦν ὑπάρχει ἡ ἀκεραϊότης αὕτη ἐν τῇ ἀρμονίᾳ αὐτῆς, ἔστω καὶ μὴ ἀρκεύοντως ἀνεπτυγμένη ἢ ἐξησκημένη, ἢ νῦν ἐξέχη ἐν στοιχείῳ ὑπὲρ τὰ ἄλλα καὶ ἐπὶ βλάβῃ αὐτῶν. Κατὰ τὴν πρώτην περίπτωσιν ἔχομεν τὸν κοινὸν λεγόμενον νοῦν καὶ τὸν ὀρθὸν λόγον, κατὰ τὴν δευτέραν δυνατὸν μὲν νῦν διακρίνεται κατὰ τι ἢ διάνοια, ἀδύνατον δὲ νῦν ὑπάρχει μεγαλόνοια, διότι αὕτη ὑφίσταται εἰς τὴν ἀνωτάτην φύσιν καὶ πληρεστάτην ἀρμονίαν ὅλων ὁμοῦ τῶν νοητικῶν δυνάμεων ὑπὸ τὸ

κράτος τοῦ λόγου. Διὰ τοῦτο ὀρθῶς ἐπίσης ἐρρήθη ὑπὸ τοῦ Βάκωνος ὅτι ἐάν ἡ ἐπιπόλαιος ἐπιστήμη ἀπομακρύνει τῆς πίστεως, ἡ βαθεῖα ἐπιστήμη ἐπαναφέρει εἰς αὐτήν, καὶ πολὺ πρὸ αὐτοῦ ὁ Χρυσόστομος εἶπεν, ἡ ἐπίτασις τῆς σοφίας ἐπίτασιν ποιεῖ εὐλαβείας (Περὶ ἀκαταλ. λογ. δ'). Καὶ τῷ ὄντι πᾶσαι αἱ ὁδοὶ τῆς γνώσεως φέρουσιν εἰς τὸ ἄπειρον. Ὁθενδήποτε ἀρχίσωμεν, εἴτε ἐξ ἡμῶν αὐτῶν, εἴτε ἐκ τοῦ κόσμου, ἐκ τοῦ ἐλαχίστου φαινομένου τοῦ ἀνθρώπου ἢ τῆς φύσεως, καὶ εἴτε μελετήσωμεν ἕνα κόκκον ἄμμου, εἴτε ἀνατείνωμεν τὴν διάνοιαν εἰς τὸ ἄφατον μεγαλεῖον τοῦ στερεώματος, πανταχοῦ εὐρίσκομεν τὸ ἄπειρον, πανταχοῦ ἐν φθάνομεν εἰς αὐτό. Ἐντὸς ἡμῶν ἔχομεν τὴν ὑποστατικὴν δύναμιν τῆς ψυχῆς, καὶ ἐν αὐτῇ τὴν αἰτιότητα, καὶ ἐν ταύτῃ τὸ πρῶτον αἷτιον, τὸ ἐξ ἀνάγκης ἄπειρον· καὶ αὐτὸ τὸ αἷσθημα τείνει διὰ τοῦ ἔρωτος εἰς τὸ ἄπειρον, ὡς τείνει ἡ νόησις διὰ τοῦ λόγου· συλλαμβάνομεν τὸ ἄπειρον κατὰ τε τὴν ἑκτασιν καὶ τὴν διάρκειαν, ὅπερ ὑποθέτει τὸ ἄπειρον κατὰ τὴν δύναμιν, ἀχώριστον τοῦ ἀπείρου κατὰ τὴν νόησιν καὶ τὴν ἀγαθότητα. Καὶ εἰς τὰς τρεῖς ταύτας ὑποστάσεις ἀναγνωρίζομεν τὴν μίαν καὶ ἀδιαιρέτον φύσιν αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ. Ἐκ τούτου ἔπεται, ὅτι πᾶσα πρόοδος τῆς γνώσεως εἶναι πρόοδος πρὸς τὸν Θεόν, καὶ ἀληθῶς ἐπιστημονικὴ εἶναι ἡ ῥῆσις χριστιανοῦ φιλοσόφου τῶν ἡμερῶν μας, τοῦ P. Gratry, ὅτι ἡ νόησις εἶναι δέησις, διότι ζητοῦντες τὴν γνῶσιν ἐπικαλούμεθα τὸ φῶς τῆς ἀληθείας, ἵνα δηλώσῃ ἡμῖν τὰ ἄδηλα καὶ τὰ κρύφια τῆς σοφίας τοῦ Θεοῦ.

Τὴν δὲ ἀρμονίαν τοῦ λόγου καὶ τῆς πίστεως δηλοῖ καὶ αὕτη ἡ φύσις τοῦ λόγου, διότι οὐσιωδῶς καὶ ὁ λόγος εἶναι πίστις· ἡ δὲ θρησκευτικὴ εἶναι ἀνώτερος βχθμὸς τῆς λογικῆς πίστεως. Καὶ τῷ ὄντι χαρακτηρ τῶν ἀρχῶν τοῦ λόγου εἶναι, ὅτι δὲν ἐπιδέχονται ἀπόδειξιν, καὶ ἰδίως ἡ πρώτη, ἐξ ἧς αἱ ἄλλαι, καὶ δὲν ἐπιδέχονται ἀπόδειξιν, διότι εἶναι ἀφ' ἑαυτῶν ἐναργεῖς καὶ πρώτη ἀρχὴ τῆς ἀποδείξεως. Naὶ μὲν ἀνεγνωρίσαμεν μεταξὺ τῶν

στοιχείων τοῦ λόγου ἱεραρχίαν καὶ τάξιν ἐξαρτήσεως, ἀλλ' ἐν πᾶσιν ἀπὸ τοῦ κατωτάτου μέχρι τοῦ ἀνωτάτου ὁ αὐτὸς διαφαίνεται χαρακτήρ ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον διευγής. Ἰπάρχει ἐν ἡμῖν ὑπόστασις, ἀλλὰ πῶς ἤξεύρομεν ὅτι πρέπει νὰ ὑπάρχη ἐν οἰωδῆποτε ὄντι; τὴν ὑπόστασιν δὲν βλέπομεν, ἀλλὰ πιστεύομεν τὴν ταυτότητα ἐπίσης δὲν βλέπομεν, ἀλλὰ τὴν πιστεύομεν πιστεύομεν εἰς τὸ τέλος καὶ ὅπου δὲν τὸ βλέπομεν, καὶ πιστεύομεν εἰς τὸ πρῶτον αἷτιον, εἰς ὃ ἀνερχόμεθα ἐκ τῶν ἄλλων, ἀν καὶ δὲν τὸ βλέπομεν ἄρα καὶ ἐνταῦθα ἡ πίστις εἶναι πραγμάτων ἔλεγχος οὐ βλεπομένων. Καὶ οὐ μόνον εἰς τὸ βάθος τοῦ λόγου ὑπάρχει πίστις (6), ἀλλὰ καὶ ἡ ἐκ τοῦ λόγου ἐπιστήμη περιέχει κατὰ μυριάς περιπτώσεις τὸ στοιχεῖον τοῦτο, καθ' ὅσον δυνάμει αὐτῆς πιστεύομεν πράγματα οὐ βλεπόμενα, διότι εἶναι ἀόρατα καὶ τοι παρόντα, ἢ φαίνονται ἄλλως ἢ ὡς εἶναι, ἢ εἶναι παρελθόντα ἢ μέλλοντα· ἐὰν δὲ ζητήσωμεν πόσα εἶναι τὰ ἀμέσου καὶ ἐνεστώσης ἀντιλήψεω; γινωσκόμενα, θέλομεν ἴδει ὅτι εἶναι ὀλίγιστα, καὶ ὅτι τὰ πλείστα τῶν ὅσα ἀποδεχόμεθα ἄνευ δισταγμοῦ καὶ ἀντιβρίσεως δὲν δυνάμεθα οὔτε ν' ἀποδείξωμεν, οὔτε νὰ ἐπαληθεύσωμεν, καὶ ὅτι στηρίζονται εἰς τινὰ λογικὴν πίστιν. Ἡ πίστις, ἥτις εἰσέρχεται πανταχόθεν εἰς τὸ πνεῦμα, περιπτύσσει ἡμᾶς ἀπὸ τῆς πρώτης ἡλικίας μέχρι θανάτου· πιστεύομεν εἰς τὸν λόγον τῶν γονέων, τῶν διδασκάλων, εἰς τὰς ὑποσχέσεις, εἰς τὰς μαρτυρίας, πιστεύομεν εἰς τὴν εἰδικότητα τῶν ἐπιστημόνων, εἰς τὰ ἔργα τῆς ἐπιστήμης, διαπλέομεν τὰς θαλάσσας, εἰσδύομεν εἰς τὰ καταχθόνια ἐπαναπαυόμενοι εἰς τὰς γνώσεις τῶν ἄλλων, ὑποβαλλόμεθα εἰς μυριάς βασιάνους προσδοκῶντες παρὰ τῶν ἀνθρώπων τῆς τέχνης τὴν θεραπείαν τῶν δεινῶν μας, ἐργαζόμεθα, ἐμπορευόμεθα, κερδοσκοποῦμεν ἐπὶ τῇ προσδοκίᾳ ὠφελείας, ἥς ἄλλην ἀπόδειξιν δὲν ἔχομεν παρὰ τὴν λογικὴν πίστιν. Καὶ ἐὰν ἐρευνήσωμεν προσεκτικῶς καὶ αὐτὴν τὴν φύσιν τῶν ἀρετῶν θέλομεν ἴδει ὅτι αἱ πλείστα ἐκπηγάζου-

σιν ἐκ τῆς πίστεως, καθ' ὅσον δι' αὐτῶν θουσιάζομεν τὸ παρὸν πιστεύοντες εἰς τὸ μέλλον. Ἄρα ἡ πίστις καὶ ὁ λόγος δὲν εἶναι δύο στοιχεῖα ἀντίθετα ὡς φρονοῦσι τινές. Ὁ Πασχάλ λέγει ὅτι τὸ τελευταῖον διζήτημα τοῦ λόγου εἶναι ἡ πίστις, ἀλλ' ἀληθέστερον εἶναι, ὅτι ὁ λόγος ἄρχεται ἀπὸ τῆς πίστεως καὶ τελευτᾷ εἰς τὴν πίστιν. Ὁ δὲ ἀνώτατος βαθμὸς τῆς λογικῆς πίστεως εἶναι ὁ πρῶτος τῆς θρησκευτικῆς. Βάσις τῆς θρησκείας εἶναι ἡ εἰς Θεὸν πίστις, καὶ αὕτη, ὡς εἶδομεν, οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ αὐτὸ τὸ ἀνώτατον στοιχεῖον τοῦ λόγου. Πολλὰ ἐπενοήθησαν φιλοσοφικαὶ ἀποδείξεις τῆς ὑπάρξεως καὶ φύσεως τοῦ Θεοῦ, ἐκ τῆς τάξεως τοῦ κόσμου, ἐκ τῆς ἡθικῆς τάξεως, ἐκ τῆς ἐν ἡμῖν ἐννοίας τοῦ ἀπείρου, ἐκ τοῦ τελικοῦ αἰτίου, ἐκ τοῦ ποιητικοῦ, ἀλλὰ πᾶσαι εὐκόλως ἀνάγονται εἰς μίαν καὶ μόνην, ἥτις εἶναι ἐπαρκὴς καὶ πασῶν ἰσχυροτέρα, διότι ταυτίζεται μὲ αὐτὴν τὴν λογικὴν ὑπαρξιν ἡμῶν. Ἄρα ὑπάρχομεν, ἔχομεν συνείδησιν τῆς ἐλλόγου ἡμῶν φύσεως, ἔχομεν τούτεστι συνείδησιν τῶν ἐν ἡμῖν λογικῶν στοιχείων, καὶ ταῦτα ἀνάγονται εἰς ἓν καὶ μόνον, τὸ αἷτιον πρῶτον καὶ ἄπειρον. Ἡ καθαρὰ συνείδησις καὶ βαθεῖα ἀνάλυσις τοῦ στοιχείου τούτου εἶναι, ὡς εἴπομεν, ὁ ὕψιστος βαθμὸς τῆς λογικότητος, καὶ ἐν ταύτῃ ἡ πρώτη βαθμὶς τῆς θρησκευτικῆς πίστεως. Ὅσα δὲ ἀναβαίνομεν τὰς ἄλλας βαθμίδας, τόσα καθαρώτερον ἐνορῶμεν τὸ φῶς τὸ ἀνατέλλον ἐν τῷ οὐρανῷ τῆς θρησκείας τὸ φῶς τὸ ἀνέσπερον, δι' οὗ ἀποκαλύπτεται ἡ θεία φύσις· ἡ δὲ ἐν τῇ ἱστορίᾳ θείας ἀποκάλυψις, τὸ μέγιστον τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, καὶ διὰ τὴν φύσιν αὐτοῦ, καὶ δι' ἣν ἐξασκεῖ ἐπιβρόχην ἐπὶ παντὸς στοιχείου τῆς ἀνθρωπίνης συμβιώσεως ἀπὸ τῆς πρώτης ἐποχῆς τῆς ἱστορίας μέχρι τῶν ἡμερῶν μας, τὸ ὅποιον μαρτυρεῖ διηνεκῆς παράδοσις, καὶ δι' ἀνθρωπίνων μέσων καὶ ἐπιχειρημάτων εἰς μάτην προσπαθεῖ νὰ ἐξηγήσῃ ὁ ἄθεος λόγος, ἡ ἐν τῇ ἱστορίᾳ θείας ἀποκάλυψις, ἀν καὶ ὑπὲρ λόγον, δὲν εἶναι πρὸς λόγον, ἀπ' ἐναντίας συμπληροῖ αὐτὸν, καὶ συναν-

φοῖ μεθ' ἐαυτῆς μέχρι ταῦ ἀνωτάτου σημείου εἰς ὃ δύναται νὰ φθάσῃ. Διότι ὁ ἀνθρώπινος λόγος, ἂν καὶ φύσει καὶ ἐξ ἀνάγκης νοεῖ τὸν θεῖον, δὲν ἐξισοῦται πρὸς αὐτόν· οὐδὲν πεπερασμένον ἐξισοῦται πρὸς τὸ ἄπειρον· ὅθεν ἐν τῷ ἄπειρῳ ὑπάρχουσι μυστήρια νοητὰ, ἀλλ' ἀκατάληπτα· ἕτερον ἢ νόησις καὶ ἕτερον ἢ κατάληψις, καὶ ἀκριβῶς εἰπεῖν, οὐδὲν ἐντελῶς καταλαμβάνομεν· ἢ δὲ λαμπροτέρα ἀπόδειξις τῆς χριστιανικῆς πίστεως εἶναι οὐχὶ ἡ ἐπιστημονικὴ αὐτῆς ἀπόδειξις, διότι τοῦτο εἶναι ἀδύνατον, οὐ μόνον ἐπὶ θρησκευτικῶν, ἀλλὰ καὶ ἐπ' αὐτῶν τῶν ἐν ἡμῖν λογικῶν στοιχείων, ὡς εἶδομεν, ἀλλ' ἡ ἀπόδειξις ὅτι αἱ διὰ τοῦ χριστιανισμοῦ ἀποκεκαλυμμέναι ἀλήθειαι οὐ μόνον δὲν ἀντιμάχονται πρὸς τὰς ἐπιστημονικὰς καὶ πρὸς τὰς ἀρχὰς τοῦ λόγου, ἀλλ' ἀπεναντίας συνάδουσι πρὸς αὐτάς καὶ συμπληροῦσι καὶ ἐπισφραγίζουσιν αὐτάς· διὰ τοῦ κύρους αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ· πᾶς ὁ ὢν ἐκ τῆς ἀληθείας ἀκούει μου τῆς φωνῆς (Ἰωάν. ΙΗ. 38). Ἡ εἰς τὸν Θεὸν πίστις δὲν ἐλαττοῦται λοιπὸν διὰ τῆς ἀναγωγῆς τῶν στοιχείων τοῦ λόγου εἰς ἓν, ἀλλὰ στηρίζεται ἀκράδαντος εἰς αὐτὰ τὰ ὕψη τῆς διανοίας.

Ποία δὲ ἡ ἐπὶ τῆς ἐπιστήμης ἐπιρροή τῆς ἀναγωγῆς ταύτης; Ἐὰν ἡ θρησκεία δι' αὐτῆς στηρίζεται εἰς τὰ ὕψη τῆς διανοίας, ἐκεῖθεν κατέρχεται καὶ ἡ ἐπιστήμη καθρωτέρα, συνεπестέρα πρὸς ἑαυτήν, βεβαιωτέρα καὶ ἐπιδεκτικὴ μεγίστης ἐνότητος. Ἐὰν τὴν ἐνότητα τῆς ἐπιστήμης εὗρωμεν ἐν τῇ ἐλλόγῳ ἐννοίᾳ τοῦ ὄντος, ἐν τῷ συνόλῳ δηλαδὴ τῶν στοιχείων, εἰς ἃ ἀποσυντίθεται κατερχόμενος ἐν ἡμῖν ὁ λόγος, ἔτι μάλλον θέλωμεν εὑρεῖ αὐτὴν ἐν τῷ ὑψίστῳ στοιχείῳ, ἐν ᾧ, ὡς ἐν τινὶ ἀψίδι, πάντα τὰ ἄλλα συνάπτονται ἐνισχυόμενα ἀμοιβαίως καὶ στερεούμενα ἐν τῷ θόλῳ τῆς διανοίας.

Βεβλῶς, μεγίστη ἐγγύνησις τῆς ἀληθείας καὶ βεβαιότητος τῆς ἐπιστήμης θὰ ᾗτο, ἐὰν ἀπεδεικνύετο ὅτι στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἐννοίας καὶ ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ, καὶ τοιοῦτο τρόπον ταυτίζεται

μετὰ τινος θείας ἀποκαλύψεως. — Βεβαιωτέρα πκῶν τῶν ἐπιστημῶν εἶναι ἡ μαθηματικὴ, καὶ αὕτη φαίνεται ὅλη ἐξερχομένη ἐκ τοῦ ἀπείρου καὶ ἀνατίνουσιν πρὸς τὸ ἄπειρον. Τὸ ἀντικείμενον αὐτῆς, τὴν ἔννοιαν τοῦ διακεκριμένου καὶ τοῦ συνεχοῦς ποσοῦ, λαμβάνει ἐκ τῆς ἐν ἡμῖν ὑποστατικῆς ἐνότητος καὶ ἐκ τοῦ τόπου· καὶ ἐκ μὲν τῆς ἐνότητος ἐξάγει τὴν μονάδα, ἥτις διὰ μὲν τῶν κλασμάτων διαιρεῖται καὶ ὑποδιαιρεῖται ἐπ' ἄπειρον, διὰ δὲ τῶν προσθέσεων καὶ πολλαπλασιασμῶν αὐξάνει ἐπ' ἴσης ἐπ' ἄπειρον· ἐκ δὲ τοῦ ἀπείρου τόπου ἐξάγει μυρία ὀχήματα, καὶ ἐν αὐτῷ ἐπινεῖ μυρίους συνδυασμοὺς, ὧν πρώτη ἀρχὴ εἶναι τὸ σημείον, οὗ μέρος οὐδὲν, ἀντίστοιχον πρὸς τὴν μονάδα, ἐξ οὗ ἡ γραμμὴ, ἐξ ἧς αἱ ἐπιφάνειαι καὶ τὸ στερεόν, ὥστε κοινὴ ἀρχὴ ἀμφοτέρων τῶν ἀντικειμένων τούτων εἶναι ἡ ἐν τῷ ἄπειρῳ τόπῳ ἐνότης τῆς ὑποστάσεως, ὅθεν καὶ αὐτὸ τὸ ἄπειρον ὑποβάλλει ἡ μαθηματικὴ εἰς τοὺς ὑπολογισμούς της. Κατὰ πᾶσαν δὲ ἐργασίαν αὐτῆς προβαίνει δι' αὐστηροτάτης λογικῆς ἐξαγωγῆς στηριζομένη ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τῆς ταυτότητος, καὶ τὴν ἀπόλυτον βεβαιότητα τῆς ἀρχῆς ταύτης ἐγγυῶνται, ὡς εἶδομεν, αἱ ἄλλαι δύο, ἡ τοῦ τελικοῦ καὶ ἡ τοῦ ποιητικοῦ καὶ ἀπείρου αἰτίου εἰς ἣν ἐκείνη ἀνάγεται. Ὁρμᾶται λοιπὸν ἐκ τοῦ ἀπείρου ἡ πρώτη αὕτη τῶν ἐπιστημῶν, διὰ τε τὴν σαφήνειαν καὶ τὴν ἀκρίβειαν καὶ τὴν βεβαιότητα, καὶ προβαίνει δι' αὐτοῦ, καὶ πρὸς αὐτὸ τείνει, καὶ διὰ τοῦτο ὁ Θεὸς ὠνομάσθη μέγας γεωμέτρης πάντα διατάξας ἐν μέτρῳ καὶ ρυθμῷ καὶ ἀρμονίᾳ, καὶ ὡς αἰώνιον ὑποστήριγμα εἰς τοὺς νόμους τῆς φύσεως ὑποθεῖ· τοὺς μαθηματικούς καὶ γεωμετρικούς νόμους. Οἱ νόμοι οὗτοι ἀποτελοῦσι τὴν μεταφυσικὴν τῶν νόμων τῆς φύσεως, καὶ δύνανται νὰ χρησιμεύσωσιν ὡς ἀπόδειξις τῆς δυνατότητος γενικωτέρας μεταφυσικῆς θεωρίας. Οἱ νόμοι οὗτοι συμβαλλοῦσι τὰ μέγιστα εἰς τὴν μόρφωσιν καὶ πρόδον τῆς ἐπιστήμης καὶ τοῦ πνεύματος. Οὐδεὶς ἠρίθμησε τοὺς ἀστέρας τοῦ στερεώ-

ματος, ἀλλὰ τὰς διαστάσεις, τὰς ἀποστάσεις καὶ τὰς κινήσεις αὐτῶν τίς δύναται νὰ μετρήσῃ; Πρὸς τοῦτο ἡ παρατήρησις, ὅση καὶ ἂν κατασταθῇ ὀξυδερκῆς δι' ἐπιστημονικῶν ὀργάνων, δὲν ἀρκεῖ, εἰ μὴ γονιμοποιήσῃ αὐτὴν ὁ μαθηματικὸς ὑπολογισμὸς, ὥστε καὶ ἐνταῦθα τὸ ἄπειρον ἐφαρμόζεται εἰς τὸ ἄπειρον, καὶ ἐκ τοῦ συνδιασμοῦ τούτου γεννᾶται ἡ ἀστρονομία. Ἀλλὰ καὶ τὸ ἐν ᾧ εὕρισκόμεθα λίαν πεπερασμένον μόριον καὶ οἶονεὶ σημεῖον ἀόρατον τοῦ παντός, τὴν ὑδρόγειον σφαῖραν, ἐὰν λάβωμεν ὡς ἀντικείμενον μελέτης, οὐδεὶς ἀγνοεῖ πόσον ἡ μελέτη αὕτη διαφωτίζεται ἐκ τῶν πρὸς τὰ οὐράνια σώματα σχέσεων τῆς γῆς, ἥτις, ὡς εἶπεν ὁ Ἑρδερὸς, εἶναι ἀστὴρ μετὰ τὸ ἀστέρων. Ἐὰν δὲ εἰς τοὺς ἐνδοτάτους μυχοὺς αὐτῆς εἰσδύσωμεν, καὶ ζητήσωμεν τοὺς νόμους τῆς προοδευτικῆς αὐτῆς διαπλάσεως, τὰ στοιχεῖα καὶ τὰς δυνάμεις τῆς ὕλης ἐξ ἧς ἐμορφώθη, καὶ τοὺς ἐπ' αὐτῆς φυτικούς καὶ ζωϊκοὺς ὁργανισμοὺς, πάλιν διὰ τῆς παρατηρήσεως καὶ τοῦ συλλογισμοῦ ἀείποτε προβαίνομεν, διὰ τοῦ ἐξαγωγικοῦ, καὶ πρὸ πάντων διὰ τοῦ ἐπαγωγικοῦ. Θεμέλιον δὲ πάσης ἐπαγωγῆς εἶναι ἡ ἐν ἡμῖν λογικὴ ἔννοια τῆς τάξεως, καὶ ἐκ τοῦ καθολικοῦ καὶ ἀναγκαίου τῶν ἀρχῶν ἐξ ὧν αὕτη συνίσταται, ἐξάγομεν διὰ τῆς παρατηρήσεως τῶν ἐπὶ μέρους τὸ γενικὸν καὶ σταθερὸν τῶν νόμων τῆς φύσεως, καὶ τούτους ἀποδεικνύομεν διὰ τῆς ἐξακριβώσεως τῆς ἀναγκαίας διαδοχῆς καὶ συνεργείας τῶν φαινομένων, ὥστε ἡ ἐπαγωγή τὴν αὐτὴν ἔχει βεβαιότητα καὶ τὴν αὐτὴν ὀντολογικὴν βᾶσιν τῆς ἐξαγωγῆς, διότι ἀμφοτέρων ἐγγύησις εἶναι ἡ ἀναλοίωτος τάξις, ἐκδηλουμένη, κατὰ μὲν τὴν ἐξαγωγήν, διὰ τῆς ταυτότητος, κατὰ δὲ τὴν ἐπαγωγήν, διὰ πασῶν ὁμοῦ τῶν ἀρχῶν τοῦ λόγου ἀναγομένων εἰς τὴν πρώτην καὶ θεῖαν ἀρχὴν τοῦ αἰτίου (7). Εἶναι ἄρα οἱ νόμοι τῆς φύσεως νόημα καὶ βούλημα Θεοῦ, ὡς οἱ μαθηματικοὶ νόμοι, καὶ πᾶσα ἐπιστήμη τοῦ πεπερασμένου στηρίζεται ἐπὶ τῆς γνώσεως τοῦ ἀπείρου. Πολλῶ δὲ μάλλον στη-

ρίζεται ἡ ἐπιστήμη τοῦ ἀνθρώπου. Κατὰ τὴν ὕλικὴν περιβολὴν αὐτοῦ ὁ ἄνθρωπος ὑπάγεται εἰς τοὺς νόμους τῆς λοιπῆς φύσεως, ἀλλ' ἐν τῇ ἐνδοτάτῃ αὐτοῦ οὐσίᾳ καθορᾷ μίαν, ἀδιαίρετον, ταυτούσιον καὶ αὐτενεργὸν ὑπόστασιν, ἣν δὲν δύναται νὰ ταυτίσῃ μὲ τὰς ἄλλας δυνάμεις τῆς φύσεως, διότι οὐ μόνον εἶναι ἕλλογος, ὡς αἱ ἄλλαι πᾶσαι, ἀλλὰ προσέτι ἐλευθέρα, καὶ ἔχει συνείδησιν τῆς ἰδίας λογικότητος. Καὶ ἐν τῷ λόγῳ αὐτοῦ βλέπει τὴν ἀντανάκλασιν καὶ οἶονεὶ τεθραυσμένην ἀκτῖνα τοῦ θεοῦ λόγου, καὶ ἐν τῷ φωτὶ αὐτοῦ ὁπτάνεται τὸ ἴδιον φῶς, δι' οὗ καὶ ρυθμίζει τὴν νόησιν καὶ εὐθύνει τὴν πράξιν. Ἐὰν δὲ πᾶσαι αἱ δυνάμεις τοῦ πνεύματος εἶναι φύσει ἕλλογοι, διότι ἐξ ἑλλόγου ὑποστάσεως ἀποβρέουσι, καὶ ἐνοῦνται καὶ συστηματοποιοῦνται ἐν τῷ λόγῳ, ὡς διὰ τῶν ψυχολογικῶν ἡμῶν μελετῶν ἀπεδείξαμεν, καὶ ἐὰν τὰ στοιχεῖα τοῦ λόγου ἀνάγονται εἰς ἕν, ἔπεται ὅτι πᾶσα νόησις, πᾶσα κρίσις, πᾶσα πρότασις εἶναι δήλωσις καὶ ἀπόδειξις τοῦ ἐνὸς τούτου, οὗ ἔστι χρεία, οὐ μόνον πρὸς ψυχικὴν σωτηρίαν, ἀλλὰ πρὸς πᾶσαν γνῶσιν ὀρθὴν καὶ τελείαν, καὶ οὕτως ἡ ἡμετέρα νόησις ἀναρτᾶται εἰς τὴν θεῖαν, καὶ ὧντος φυτὸν οὐράνιον κατὰ Πλάτωνα ἀποδεικνύεται ὁ ἄνθρωπος, διότι τὴν ρίζαν αὐτοῦ δὲν ἔχει διὰ τοῦ σώματος ἐν τῇ γῇ, ἀλλὰ διὰ τοῦ πνεύματος ἐν τῷ οὐρανῷ. Καὶ ὁ ἀνώτατος ὅρος καὶ τὸ ὑψίστον προῖδν τῆς νοήσεως εἶναι αὕτη ἡ γνῶσις τοῦ Θεοῦ, ὡς ἡ ἐκπλήρωσις τοῦ νόμου αὐτοῦ εἶναι ὁ ἀνώτατος ὅρος καὶ ὁ τελειώτερος καρπὸς τῆς πράξεως. Διότι ἐκ τῆς ἐννοίας τοῦ πρώτου αἰτίου ἐξαρτᾶται καὶ ἡ ἔννοια τοῦ ἡθικοῦ νόμου καὶ τῆς διὰ τῆς ἡμετέρας ἐλευθερίας ὑποχρεωτικῆς αὐτοῦ ἐκτελέσεως, ἥτις παράγει, ἐν μὲν τῷ ἀτόμῳ, τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν ἀχώριστον αὐτῆς εὐδαιμονίαν, ἐν δὲ τῇ πόλει, τὴν διὰ τοῦ δικαίου εὐημερίαν, καὶ ἐν τῇ ἱστορίᾳ, τὴν διὰ τῆς προόδου ἐπὶ πολλὸν καὶ μάλλον τελειοποίησιν τῆς ἀνθρωπότητος. Ἄρα οὐ μόνον διὰ τῆς γνώσεως ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς πράξεως τὸ πε-

περασμένον εξέρχεται τοῦ ἀπείρου καὶ ἐπανέρχεται εἰς τὸ ἀπείρον. Τὴν ἀλήθειαν ταύτην ἀποδεικνύει ἡ ἐπιστήμη, καὶ ἐπὶ καταφανεστέραν ποιεῖ ἡ τέχνη.

Ἐάν πᾶσαι αἱ νοητικαὶ δυνάμεις εἶναι ἔλλογοι, ἡ συνείδησις, καθὸ συνείδησις πρὸ πάντων τοῦ ἐν ἡμῖν λόγου, ἡ ἀντίληψις, καθὸ διευθυνομένη καὶ συμπληρουμένη ὑπὸ τοῦ λόγου, ἡ μνήμη, καθὸ ἐν τῇ ἐνότητι τοῦ λόγου ἔχουσα τὴν ἰδίαν μονιμότητα καὶ διὰ λογικῶν μέσων τελειοποιουμένη, ἡ σύζευξις, ἥς ὁ συνδετικὸς νόμος εἶναι αὐτὸς ὁ σύνδεσμος τῶν λογικῶν στοιχείων, ἡ ἀφαίρεσις, ἥτις τὰ ἀφαιρούμενα συνεννοεῖ ταυτοχρόνως ἐν τῇ ἐνότητι τοῦ λόγου, καὶ διὰ τῆς γενικεύσεως σχηματίζει τὴν κατάταξιν τῶν γενῶν καὶ εἰδῶν, ἐξ ἧς ὁ ὀρισμὸς καὶ ὁ συλλογισμὸς, ὅ τε ἐξαγωγικὸς καὶ ὁ ἐπαγωγικὸς, ἐλλογωτέρα πασῶν τῶν δυνάμεων τούτων εἶναι ἡ φαντασία, ἥτις ἐγείρεται καὶ ζωογονεῖται ὑπὸ τῆς ἐκ τοῦ πρώτου αἰτίου κατερχομένης ἐμπνεύσεως, καὶ ἀντικείμενον ἔχει τὸ ἰδανικόν, τουτέστι τὴν ἐντέλειαν τῆς ἐλλόγου τάξεως· καὶ ἐάν πᾶς ἔλλογος ἄνθρωπος εἶναι ἔνθεος, πολλῶ μᾶλλον ὁ καλλιτέχνης, ὅστις ἐνθουσιῶν συλλαμβάνει τὸ καλόν, καὶ πραγματοποιεῖ αὐτὸ διὰ τῶν ἔργων του. Εἴτε δὲ ἀναλύσωμεν τὰ στοιχεῖα τοῦ καλοῦ, εἴτε ἱστορικῶς μελετήσωμεν τὰς πρὸς τὴν θρησκείαν σχέσεις τῆς καλλιτεχνίας, εἰς τὸ αὐτὸ φθάνομεν συμπέρασμα· οὐ γάρ μοι θεμιτὸν μὴ καλεῖν ἱερὰ τὰ τέχνης γεννήματα. Πρώτιστον στοιχεῖον τοῦ καλοῦ εἶναι ἡ ἐν τῇ ὑποστάσει αὐτοῦ ὑπέροχος ἀλήθεια, καὶ αὕτη, καθ' ἃ ἄλλοτε ἀπεδείξαμεν, ταυτίζεται τῷ ἰδανικῷ, καὶ μεγίστη ἀλήθεια καὶ πηγὴ πασῶν τῶν ἀληθειῶν εἶναι αὐτὸ τὸ πρῶτον αἶτιον, αὐτὸς ὁ Θεός· ὅσῳ δὲ ὑφύεται τὸ καλόν, κατὰ τοσοῦτον προσεγγίζει εἰς τὸ θεῖον· ἡ δὲ μορφή τοῦ καλοῦ εἶναι ἐντελεστέρα, ὅσῳ μᾶλλον ἀρμόζει εἰς τὸ ὕψος τῆς ὑποστάσεως· καὶ αὗτοι δὲ οἱ τύποι τῆς συμμετρίας καὶ τοῦ ῥυθμοῦ, ὑπαγόμενοι εἰς τὸν τόπον καὶ τὸν χρόνον, διὰ τῆς ἐν ἀμφοτέροις

ἐνότητος, ἥτις, ὡς μὲν πρὸς τὴν συμμετρίαν, εἶναι ἴσων καὶ ὁμοίων ἀντίστοιχος συνένωσις, ὡς δὲ πρὸς τὸν ῥυθμὸν ἐνοποιήσις τῆς διαδοχῆς, ἥτοι ἰσοχρονία ἐν περιόδῳ, ἀνάγονται εἰς τὴν ἐν τῷ Θεῷ ἐνότητα, πρὸς ἣν τὸ ἀπείρον τοῦ τόπου εἶναι ἐν μόνον σημεῖον, καὶ τὸ ἀπείρον τοῦ χρόνου στιγμή μία. Πάντα λοιπὸν τὰ στοιχεῖα τοῦ καλοῦ ἀνατείνουσι πρὸς τὸ ἀπείρον, καὶ δὲν εἶναι διόλου παράδοξον ἐάν τὸ καλὸν ὦρισαν οἱ καθ' ἡμᾶς πάν-
θεῖσται δῆλωσιν τοῦ ἀπείρου διὰ τοῦ πεπερασμένου, καὶ καθὼς τὸ πεπερασμένον νοεῖται καὶ ἐξηγεῖται διὰ τοῦ ἀπείρου, παρομοίως διὰ τοῦ ἀπείρου καλλύνεται καὶ ἀνυψοῦται. Ἡ ἐμπνευσις, ἔνθεος μανία, κατὰ Πλάτωνα, ἐκτακτός καὶ σπηνία δύναμις καὶ αἰτιότης, ἣν πειρῶνται τινὲς νὰ ἐξηγήτῳσι διὰ τῆς φυσιολογίας, καὶ ὡς πάθημα τοῦ νευρικοῦ συστήματος θεωροῦσι, δύναται μὲν νὰ ἔχῃ ὕλικούς τινας ὄρους ἐν τῷ ὀργανισμῷ, καὶ δηλοῦται, ὡς πᾶσα πνευματικὴ ἐνέργεια, διὰ τοῦ σώματος, ἐκπηγάζει δὲ ἀνα-
τρίτρητος ἐκ τῆς πρώτης αἰτιότητος, ἐξ ἧς φωτίζεται καὶ εἰς ἣν ἀνέρχεται καὶ πᾶσα λογικότης· καὶ ἡ καλλιτεχνικὴ δημιουργία κατὰ τοῦτο διαφέρει τῆς ἐπιστημονικῆς, ὅτι κατὰ ταύτην μὲν ἡ συνένωσις τῶν ἐκ τῆς ἀφαιρέσεως στοιχείων γίνεται ἐν τῇ ἐλλόγῳ τάξει διὰ τῆς γενικεύσεως, κατ' ἐκείνην δὲ ἐπίσης γίνεται ἐν τῇ τάξει ταύτῃ, ἀλλ' ἀναβιβάζομένη εἰς τὴν ἐντέλειαν αὐτῆς διὰ τῆς συλλήψεως τοῦ ἰδανικοῦ, καὶ διὰ τῆς ἰδανικεύσεως τῶν πραγματικῶν στοιχείων, κατ' ἀμφοτέρας δὲ τὸ πεπερασμένον ἀναρτᾶται εἰς τὸ ἀπείρον, καὶ οὕτω τὸ μὲν ἀληθές, εἶναι ἡ διὰ τοῦ ἀπείρου νόησις καὶ ἐξήγησις, τὸ δὲ καλὸν ἡ δι' αὐτοῦ θειοτέρα ἀνάπλασις τοῦ πεπερασμένου. Δὲν δυσκολευόμεθα δὲ νὰ παραδεχθῶμεν τὴν φύσιν καὶ ἐνέργειαν τῆς ἐμπνεύσεως, ἅμα ἡ-
ξέρομεν ὅτι τὸ ἀνώτατον τῶν ἐν ἡμῖν λογικῶν στοιχείων εἶναι τὸ ἀπείρον αἶτιον ἥτοι ἡ ἐννοία αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ. Καὶ οὕτω ἐξηγοῦν-
ται καὶ τὰ προαισθήματα καὶ αἱ αἰφνίδιαι λάμψεις τῆς μεγα-
λυνούσης ὅτι οὗτοι εἶναι ἔξοχος λογικότης ἱπταμένη ἐνίοτε

διὰ μιᾶς ὅπου διὰ μακρῶν καὶ ἐπιπόνων προσπαθειῶν φθάνει ἀκολούθως ὁ κοινὸς νοῦς καὶ ὁ πεζὸς λόγος. Τὴν ἐνδοτάτην ταύτην συγγένειαν τοῦ λόγου καὶ τῆς φαντασίας, τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης, καὶ τὸν κοινὸν σύνδεσμον αὐτῶν ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ ἀπείρου, πλεῖστα ὅσα παραδείγματα ἐπιβεβαιῶσιν, ἐξ ὧν ἀποδεικνύεται ὅτι καὶ ἡ φαντασία συντελεῖ εἰς τὴν εὕρεσιν τῆς ἀληθείας, ὅτι οἱ ποιηταὶ εἶναι ἐνίοτε ἀληθέστεροι τῶν θετικωτέρων φιλοσόφων, καὶ ὅτι εἰς τὰ ὕψη τῆς ἐπιστήμης τὸ ἀληθές καὶ τὸ καλὸν συναυγάζουσι. Τοῦτο δὲ πρὸ πάντων ἀποδεικνύει τὴν σχέσιν τῆς καλλιτεχνίας καὶ τῆς θρησκείας, διότι ἡ ὑψίστη ἀλήθεια ἔχει ὡς φυσικὸν ὄργανον αὐτὸ τὸ καλόν. Καὶ τῷ ὄντι ἡ ἱστορία ἀψευδὲς τεκμήριον τῆς πνευματικῆς ἡμῶν φύσεως, παριστᾷ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὴν θεῖαν ἀλήθειαν ἀχώριστον τῆς ἀνθρωπίνης τέχνης, καὶ ᾄδεται τὸ δόγμα καὶ ἡ δέησις, καὶ τὰ θεῖα πρόσωπα εἰκονίζονται, καὶ ναοὶ εἰς αὐτὰ ἐγείρονται ὑπὸ τῆς καλλιτεχνίας, καὶ ἐὰν ζητήσωμεν πότε τὰ ποικίλα ἔργα τῆς τέχνης περιεβλήθησαν καλλονὴν τελειότεραν, εὐρίσκομεν ὅτι τοῦτο συνέβη ὁσάκις ἡ τέχνη ἔμεινε πιστοτέρα εἰς τὴν θεῖαν αὐτῆς ἀρχὴν, καὶ ὅτι παρήκμασε καὶ ἐξηχερώθη ὁσάκις ἀπ' αὐτῆς ἀπεμακρύνθη.

Εἶδομεν μέχρι τοῦδε ὅτι διὰ τῆς ἀναγωγῆς τῶν στοιχείων τοῦ λόγου εἰς τὴν ὑψίστην αὐτῶν ἐνότητα οὐ μόνον ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ θρησκεία προσεγγίζουσιν ἀλλήλαις, καὶ αἱ σχέσεις τοῦ λόγου καὶ τῆς πίστεως διαφωτίζονται καὶ ἀκριβῶς ὀρίζονται, ἀλλὰ καὶ ἡ θεωρία τοῦ ἀληθοῦς καὶ ἡ θεωρία τοῦ καλοῦ ἔτι μᾶλλον βεβαιῶνται, καὶ ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ τέχνη συνδέονται ἐνδομύχως ὡς δύο δηλώσεις διάφοροι μιᾶς μόνης καὶ ἀπείρου ἐνεργείας, ἥτις ἐκ Θεοῦ ἄρχεται, καὶ διὰ τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος κατέρχεται εἰς τὸν κόσμον, ἵνα πάλιν εἰς Θεὸν ἐπιστρέψῃ. Ἀνωτέρα σύνθεσις τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ καλοῦ εἶναι τὸ ἀγαθόν. Εἶπομεν ἤδη ὅτι ἐκ τῆς ἐννοίας τοῦ ἀπείρου αὐτοῦ ἐξαρτᾶται ἡ τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ τῆς διὰ τῆς ἡμετέρας ἐλευθερίας ὑπο-

χρεωτικῆς αὐτοῦ ἐκτελέσεως, καὶ πᾶσαι αἱ συνέπειαι αὐτῆς. Ἐὰν δὲ κατὰ μέρος ἐξετάσωμεν τὰ διάφορα ἄρθρα τοῦ νόμου τούτου, τὰ καθήκοντα ὅσα ἔχομεν πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς, πρὸς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, πρὸς τὸν Θεόν, καὶ ζητήσωμεν πότε πληροῦνται ἐντελέστερον, δὲν δυνάμεθα εἰμὴ νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι ἡ συνείδησις τῆς θείας ἀρχῆς τῆς ἠθικότητος, ἐπομένως ἡ ἰδέα, ὅτι ὁ νόμος τῆς πράξεως εἶναι νόμος θεῖος, ὅτι πᾶσα νόσις τὸν Θεὸν ἀποκαλύπτει, ὅτι τὸ τέλειον ἰδανικὸν πρὸς ὃ ὀφείλει νὰ τείνῃ καὶ καθ' ὃ πρέπει νὰ ἐκτιμᾶται πᾶσα πράξις εἶναι αὐτὸς ὁ Θεός, ὅτι ἡ ἐννοια αὐτοῦ, ὡς ποιητοῦ καὶ νομοθέτου τοῦ κόσμου, ἵσταται ὑπεράνω πάσης ἐννοίας καὶ πάσας διοικεῖ καὶ ρυθμίζει, ἡ ἰδέα αὕτη εἶναι ἰσχυρὸν ἐλατήριο ἐναρέτου βίου, καθ' ὅσον δι' αὐτῆς ὅλος ὁ βίος ἡμῶν ἀγιάζεται, καὶ κατὰ πᾶσαν στιγμὴν συναισθανόμεθα ὅτι εἴμεθα ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, ὅστις ἐνοικεῖ ἐν ἡμῖν, καὶ ἔλκει ἡμᾶς πρὸς ἑαυτὸν, καὶ ζῶμεν ἀπὸ τοῦδε μετ' αὐτοῦ, καὶ ἐν αὐτῷ εὐρίσκομεν παρηγορίαν, θάρρος καὶ ἐλπίδα. Καὶ καθὼς ἡ καλλιτεχνικὴ ἔμπνευσις εἶναι φαινόμενον εὐεξήγητον διὰ τῆς ἐν τῷ πνεύματι ἐνεργείας τοῦ ἀπείρου, παρομοίως οὐδὲν ἔχει παράλογον ἡ ἐν τῇ καρδίᾳ ἐπίδρασις τῆς θείας χάριτος, καὶ ἡ τελεία πίστις ὠρίσθη ὑπὸ τοῦ Πασχάλ ὁ Θεὸς αἰσθητὸς τῇ καρδίᾳ (8). Καὶ διὰ τῆς μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου ἐνδομύχου καὶ διηνεκοῦς ταύτης κοινωνίας νοοῦμεν τί εἶναι ἡ θεία φώτισις καὶ πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς διανοίας εἰς διὰγνωσιν τοῦ ἀληθοῦς καὶ πρὸς τὴν ἐπὶ τὸ ἀγαθὸν συγκίνησιν τῆς καρδίας. Ἐὰν δὲ ὑπάρχει καλλιτεχνικὴ ἔμπνευσις, διατὶ νὰ μὴ ὑπάρχῃ καὶ ἀνωτέρα ἔμπνευσις, ἡ θεόπνευστος σοφία, ἡ θεία ἀποκάλυψις; Καὶ ἐὰν ὁ θεῖος λόγος κατὰ πᾶσαν στιγμὴν, φωτίζει καὶ σώζει ἡμᾶς διὰ τοῦ πεπερασμένου φωτὸς τοῦ ἐν ἡμῖν λόγου, οὐδὲν ἔχει ἀντιφατικὸν ἢ βᾶσις τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἡ ἐνανθρώπησις τοῦ θεοῦ λόγου. Ἐὰν δὲ ἡ ψυχὴ ἐν ἡμῖν ἔσται ἄλογος, καὶ καθὼς ἔλλογος ἔχει πρὸ πάντων τὴν ἐν-

νοίαν τοῦ Θεοῦ, καὶ διὰ τῆς ἐννοίας ταύτης καὶ νοερώς καὶ ἡ-
θικῶς τελειοποιεῖται, ἡ τελειοποίησις αὕτη εἶναι ἄρα ὁ προο-
ρισμὸς αὐτῆς, καὶ ἐπειδὴ ἐνταῦθα οὐδέποτε ὁ προορισμὸς οὗ-
τος ἐκπληροῦται καὶ ὁ Θεὸς εἶναι ἀλάνθαστος, ἡ ἰδέα τῆς ἀ-
θανασίας προκύπτει ὡς λογικὸν πόρισμα αὐτῆς τῆς φύσεως καὶ
ἐνεργείας τοῦ λόγου. Πάντα λοιπὸν τὰ στοιχεῖα τῆς φυσικῆς
λεγόμενης θρησκείας ἐξέρχονται τὸ ἐν μετὰ τὸ ἕτερον ὡς
ἀναγκαῖα προϋόντα τῆς ἐννοίας τοῦ ἀπείρου καὶ οἰονεὶ προσ-
δόκιμοι λίθοι θεοῦ τινὸς οἰκοδομήματος. Καὶ καθὼς ἀνυψοῦται
διὰ τῆς ἐννοίας ταύτης ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ τέχνη, ἀνυψοῦται καὶ
ἡ ἠθικὴ, καὶ συνανυψοῖ μεθ' ἑαυτῆς τὸν κόσμον τῆς πολιτείας
καὶ τὸν κόσμον τῆς ἱστορίας. Διότι πᾶν τὸ ἀληθεῦς περὶ τοῦ
ατόμου, ἀληθεύει περὶ τῶν ομάδων, ὡς ὀνομάζομεν ἔθνη καὶ
ἀνθρωπότητα. Καὶ καθὼς ἐν τῷ ατόμῳ κυρίρχος δὲν εἶναι ἡ θέ-
λησις, ἀλλ' ὁ λόγος, παρομοίως ἐν τῇ κοινωνίᾳ κυρίρχος δὲν
εἶναι ἡ οἰαδήποτε θέλησις τοῦ λαοῦ, ἀλλ' ἡ ἔλλογος καὶ δι-
καία θέλησις, καὶ ἀντὶ νὰ ἐξγάγωμεν τὴν θεωρίαν τῆς κυ-
ριάρχιας ἐκ τῆς ἐννοίας τοῦ δικαιώματος, ὡς συνήθως γίνεται,
νομίζομεν ὅτι ὀρθότερον καὶ ἀσφαλέστερον ἐξάγεται ἐκ τῆς ἐν-
νοίας τοῦ καθήκοντος, διότι τότε ἕκαστος πολίτης ὀφείλει ν' ἀ-
ναγνωρίσῃ ὅτι τὰ δικαιώματα δὲν εἶναι εἰμὴ μέσα πρὸς ἐκ-
πλήρωσιν καθηκόντων, καὶ ὅτι τὸ ἱερώτερον τῶν κοινωνικῶν
καθηκόντων εἶναι τὸ σέβας τοῦ δικαίου, καὶ ἐπομένως ἡ ἀνά-
θεσις τῶν δημοσίων ἀρχῶν εἰς ἐκείνους ὅσοι διὰ τὴν νοημοσύ-
νην καὶ τὴν ἀρετὴν ἡξέουσι καὶ θέλουσι νὰ τὸ πραγματοποιή-
σωσι. Τὸ δίκαιον πραγματοποιεῖται ἐν τῇ κοινωνίᾳ, ἀλλὰ κατὰ
μείζονας διαστάσεις πραγματοποιεῖται ἐν τῇ ἱστορίᾳ. Ἐν ταύτῃ
καὶ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης καὶ τῶν ποικίλων ἐθνῶν
αἱ ἰδέαι καὶ τὰ ἔργα, ὡς ρεῖθρα ἄλλα ἄλλοθεν ἐρχόμενα, συρ-
ρέουσιν εἰς τὸν μέγαν χεῖμαρρον τῶν αἰώνων, οὐχ ὅμως ἀνευ
θείας διευθύνσεως. Οὔτε τὸν ἄνθρωπον ἄθεον δυνάμεθα νὰ

νοήσωμεν, οὔτε τὴν κοινωνίαν, οὔτε τὴν ἱστορίαν. Ὁ αὐτὸς
θεὸς νόμος διέπει τὴν φύσιν, τὸ ἄτομον τοὺς λαοὺς καὶ τὴν
ἀνθρωπότητα. Ἀπὸ τῆς περιοπῆς ταύτης σκοποῦντες τὴν ἱ-
στορίαν διακρίνομεν τῶντι ἐν αὐτῇ θεῖα γεγονότα συνηφασμέ-
να μετ' ἀνθρωπίνων, καὶ μεθ' ὅλας τὰς ἀποπλανήσεις τοῦ νοῦς
καὶ τῆς θελήσεως πειθόμεθα ὅτι διηνεκὴς λόγος, πανταχοῦ διή-
κων καὶ τὰ πάντα ρυθμίζων, ἐξηγεῖ τὴν ἀκμὴν καὶ τὴν πα-
ρακμὴν τῶν ἐθνῶν, τὴν πρὸδον καὶ τὴν στασιμότητα, τὸ
μεγαλεῖον καὶ τὴν πτώσιν αὐτῶν, καὶ οὕτω ἡ φιλοσοφία τῆς
ἱστορίας γίνεται τῶντι ἐπιστήμη, διότι μετὰ τῆς ἐξακριβώ-
σεως τῶν γεγονότων συνενοῖ καὶ τὴν ἐνέργειαν τοῦ λόγου, τὰ
δύο ἀπαρκείμενα στοιχεῖα πάσης ἐπιστημονικῆς μεθόδου, καὶ
διὰ τῆς ἐφαρμογῆς τῆς μεθόδου ταύτης ἀνατρέχει εἰς τὰ αἷτια
τῶν φαινομένων, καὶ ἀνακαλύπτει τὸν λογικὸν σύνδεσμον αὐ-
τῶν, τὴν αὐτὴν λογικὴν ἐνότητα ἣν πᾶσα ἐπιστήμη ἐπιδιώκει.
Κατὰ δὲ τὴν ζήτησιν τῶν αἰτίων τούτων ἀδύνατον νὰ μὴ
κατανοήσῃ ὅτι καὶ ἐν τῷ κόσμῳ τῆς ἱστορίας, ὡς ἐν τῷ κόσμῳ
τῆς φύσεως, τῆς διανοίας καὶ τῆς κοινωνίας, τὸ πρῶτον καὶ
ἄπειρον αἷτιον συνέχει καὶ συγκρατεῖ καὶ κυριεύει πάντα τὰ ἄλ-
λα, καὶ οὕτω διὰ τοῦ λόγου ὁ Θεὸς ἀποκκλύπτεται ἐν πᾶσι καὶ
διὰ πάντων.

Τοῦτο ἠβελήταμεν διὰ τῆς μικρᾶς ταύτης διατριβῆς νὰ ἐπι-
βεβαιώσωμεν. Δὲν ἀνατρέπομεν δι' αὐτῆς τὰς προηγουμένας θεω-
ρίας, ἀλλὰ συμπληροῦμεν αὐτάς καὶ ἐπιστεγάζομεν. Ἀπὸ τοῦ
πρώτου ἡμῶν Δοκιμίου καὶ διὰ πάντων τῶν ἀσθενῶν ἡμῶν
ἔργων κατεστάθημεν εἰς ἐκείνην τὴν φιλοσοφικὴν σχολὴν, ἥτις
τὴν μελέτην τοῦ πνεύματος διὰ τοῦ πνεύματος θέτει ὡς ἀφε-
τηρίαν πάσης φιλοσοφίας καὶ πάσης ἐπιστήμης, καὶ τὸ πνεῦμα
θεωρεῖ ὡς ἔλλογον καὶ ἐλευθέραν δύναμιν, ἔχουσαν συνείδησιν
καὶ τῆς, μὴ ταυτιζομένην μετὰ τῶν ἄλλων δυνάμεων, ἀλλὰ
συναρμολογομένην μετ' αὐτῶν, καὶ διὰ τοῦ λόγου νοοῦσαν καὶ

ἑαυτὴν καὶ τὸν κόσμον καὶ τὸν Θεόν. Καὶ ἐν τῷ λόγῳ εὐρα-
 μεν τὴν ἔννοιαν τοῦ ὄντος, παρέχουσαν ἡμῖν τὴν ὑπόστασιν
 σχετιζομένην πρὸς τινα μορφήν ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ, ἐκ τινος
 προερχομένην αἰτίου καὶ διὰ τῆς ταυτότητος αὐτῆς τείνουσαν
 πρὸς τι τέλος. Καὶ διὰ τῆς λογικῆς ταύτης ἐννοίας καὶ τὴν ψυ-
 χολογίαν ἐπροσπαθήσαμεν νὰ συστηματοποιήσωμεν, καὶ τὴν
 λογικὴν νὰ διαφωτίσωμεν καθὼς δι' αὐτῆς προβαίνουσιν εἰς τὴν
 ἀνακάλυψιν καὶ ἀποδείξιν τοῦ ἀληθοῦς, καὶ τὴν καλολογίαν νὰ
 διατυπώσωμεν συμφώνως πρὸς αὐτὴν κατὰ τὴν νόησιν καὶ
 τὴν ποίησιν τοῦ καλοῦ, καὶ πᾶσαν τὴν ἠθικὴν νὰ καταδείξω-
 μεν ἐξ αὐτῆς ἀπορρέουσιν καὶ ὡς πρὸς τὸ ἄτομον καὶ ὡς πρὸς
 τὴν κοινωνίαν καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα. Ἐπὶ τέλους
 δὲ πάσας τὰς ἄλλας ἐπιστήμας ἐπειράθημεν νὰ ὑπαγάγωμεν
 εἰς τὴν αὐτὴν λογικὴν ἔννοιαν ἥτις εἶναι ἡ βάσις τῆς φιλο-
 σοφίας. Νῦν δὲ ἐπανερχόμενοι εἰς τὸ σημεῖον ἀφ' οὗ ὤρμηθη-
 μεν, οὐδεμίαν τῶν θεωριῶν τούτων ἀναιροῦμεν, καὶ τὰ καθ' ἡ-
 μᾶς στοιχεῖα τοῦ λόγου μένουσι τὰ αὐτὰ πάντοτε, ἀλλὰ
 συναισθανόμενοι τὴν ἀνάγκην νὰ ὀρίσωμεν τὴν φύσιν καὶ πρὸ
 πάντων τὰς σχέσεις αὐτῶν ἀκριβέστερον, ἐπεχειρίσαμεν νέαν
 αὐτῶν μελέτην, καὶ μετὰ μακρὰν σκέψιν ἐπέισθημεν, ὅτι ὑ-
 πάρχει μετὰ τῶν αὐτῶν ἱεραρχία καὶ τάξις προτεραιότητος καὶ ἐ-
 ξαρτήσεως, καὶ ὅτι ἐν ἐξ αὐτῶν εἶναι τὸ ὄντως πρῶτον, δι' οὗ
 ἐξηγοῦνται καὶ ἐξ οὗ ἀπορρέουσι πάντα τὰ ἄλλα, ὅτι ὁ κύριος
 καὶ πρῶτος λόγος εἶναι εἷς, ἀλλὰ κατερχόμενος καὶ ἀποκαλυπτό-
 μενος ἐν ἡμῖν ἀποσυντίθεται ἐξ ἀνάγκης εἰς τὰ στοιχεῖα ὅσα συγ-
 κροτοῦσι τὴν ἔννοιαν καὶ τὴν τάξιν τοῦ ὄντος. Λέγομεν δὲ ἐξ ἀ-
 νάγκης, διότι καὶ ἡ θραῦσις αὐτῇ, εἰ δυνατόν εἴπειν, τῆς θείας
 ἀκτίνος ἔχει τὸν λόγον τῆς, οὐδὲ ἄλλως πῶς θὰ ἠδυνάμεθα νὰ
 συλλάβωμεν τὴν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ δημιουργίαν τοῦ κόσμου, καὶ τὴν
 νόησιν τούτου παρὰ τοῦ ἀνθρώπου, εἰμὴ ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ καὶ
 διὰ τινων δυνάμεων παραγουσῶν τὰ φαινόμενα τῆς ὕλης καὶ τοῦ

πνεύματος, ἐξαρτωμένων ἐκ τοῦ πρώτου αἰτίου καὶ διὰ τῆς ἰδίας
 ταυτότητος τεινουσῶν πρὸς τὸ ἀνώτατον τέλος αὐτῶν. Αὐτὰ
 ταῦτα τὰ στοιχεῖα συνιστῶσι τὴν πράξιν τῆς νοήσεως, πᾶσαν νό-
 ησιν. Διὰ δὲ τῆς ἀναγωγῆς τῶν λογικῶν στοιχείων εἰς τὴν ἔν-
 νοιαν τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ πᾶσαι αἱ ἄλλαι θεωρίαι συμπλη-
 ρούμεναι ἀναβιβάζονται εἰς τὴν ὑψίστην αὐτῶν ἐνότητα, πρὸς
 δὲ τὴν διαλεκτικὴν τῆς φύσεως ἀντιστοιχεῖ ἀκριβῶς ἡ διαλεκτι-
 κὴ τῆς ἐπιστήμης, ἥτις ἀπὸ τοῦ ἀνωτάτου γένους κατέρχεται εἰς
 τὴν κατὰ τὰς ὅλων τῶν γενῶν καὶ εἰδῶν, καὶ διὰ μὲν τοῦ ἐπα-
 γωγικοῦ συλλογισμοῦ, στηριζομένου ἐπὶ τῆς ἐννοίας τῆς τάξεως,
 ἀνακαλύπτει τὸν νόμον αὐτῶν, διὰ δὲ τοῦ ἐξαγωγικοῦ ἐκφέρει
 πάσας τὰς ἐν τῇ φύσει καὶ τῷ νόμῳ αὐτῶν περιεχομένας συνεπί-
 ας. Συνάδει δὲ κατὰ τοῦτο ἡ ἐποστήμη τοῦ πνεύματος πρὸς τὴν
 ἐπιστήμην τῆς φύσεως, διότι ἐν ἀμφοτέραις μία εἶναι ἡ ἀρχὴ,
 μία ἡ μέθοδος καὶ ἐν τῷ τέλει, ἀμφοτέραι δὲ συναρμολογοῦνται
 πρὸς τὴν ἀνωτάτην θεωρίαν, ἥς ἀντικείμενον εἶναι αὐτὸ τὸ αἷτιον
 πρῶτον, αὐτὸς ὁ Θεός.

Γαστούρι, 13/25 Σεπτεμβρίου 1875.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

(1)

Ὁρ. *Περὶ πρώτων ιδεῶν καὶ ἀρχῶν Δοκλίων*, Κερκὺρ 1851. — *Θεωρητικῆς καὶ πρακτικῆς Φιλοσοφίας στοιχεῖα*, Κερκὺρ 1863. — *Φιλοσοφικαὶ Μελέται*, Κερκὺρ 1863 — *Τὸ ἐν καὶ τὸ ὄν ἢ ἡ ἐνότης τῆς ἐπιστήμης*, Πανδώρα 1 Ianouαρίου 1870.

(2)

Κατὰ τὰ τελευταῖα ἐξαγόμενα τῆς φυσιολογίας αἱ μικροσκοπικαὶ αὐταὶ ἐντυπώσεις ἐξ ὧν ἀποτελεῖται ἡ αἴσθησις, ἐπὶ μὲν ὁράσεως, εἶναι 250,000, ἀναρίθμητοι δὲ εἶναι ἐπ' ἴσης αἱ παράγουσαι τὴν αἴσθησιν τοῦ ἤχου· τὰς περὶ τούτου σοφὰς παρατηρήσεις τοῦ Helmholtz καὶ τὰ πειράματα τοῦ Hensen ἀνέφερον ἐσχάτως ὁ κ. Lénèque ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ τῶν ἡθικοπολιτικῶν ἐπιστημῶν (Séances et trav. de l'Acad. des Sciences mor. et pol. Mai 1874). Καὶ ἐξ αὐτῶν δὲ τῶν θετικολόγων οἱ ἐμβριθέστεροι παραδέχονται τὴν ἐν ἡμῖν ἐνότητα ἀντιτάσσοντες αὐτὴν εἰς τὴν ἔκτασιν. Ὁ κ. Bain λέγει ὅτι ἡ ἔκτασις εἶναι ἐν τῷ ἀντικειμένῳ, ἀλλ' ὅτι τὸ ὑποκείμενον ἔνεκεν τῆς ἐν αὐτῷ ἐνότητος δὲν ἔχει ἔκτασιν (Mental and Moral Science §. 2. κλ.), καὶ ὁ ἀποτομώτερος πρόμαχος τοῦ ὕλισμου ὁ κ. Tyndall ὁμολογεῖ ὅτι μόνον ἀντιστοιχία ὑπάρχει μεταξὺ τῶν κινήσεων τῆς ἐγκεφαλικῆς ὕλης καὶ τῶν φαινομένων τῆς σηνειδήσεως, καὶ ὅτι καὶ ἂν εἴχομεν τελείαν συνειδήσιν τῆς κινήσεως τῶν μορίων τοῦ ἐγκεφάλου, ἀδύνατον εἶναι νὰ μεταβῶμεν ἀπὸ τῆς

μῆς σειρᾶς εἰς τὴν ἄλλην, διότι μεταξὺ αὐτῶν ὑπάρχει ἄ-
βυσσος, (Revue Scientifique τῆς 6 Νοεμβρίου 1875). Τοῦ-
το δηλοῖ ὅτι τὸ πνεῦμα δὲν εἶναι ὕλη, ὅτι τὰ φαινόμενα
τοῦ πνεύματος μόνον διὰ τοῦ πνεύματος γνωρίζονται, καὶ
ὅτι ἡ ψυχολογία δὲν δύναται ν' ἀναχθῇ εἰς τὴν φυσιολογί-
αν. Ὁ δὲ κ. Herbert Spencer ἀριθμεῖ μεταξὺ τῶν πρώ-
των δεδομένων, data, ὡς τὰ ὀνομάζει, τὴν ἐνότητα τῆς
δυνάμεως, τὸ ἄπειρον τοῦ τόπου καὶ τοῦ χρόνου κλ., χω-
ρὶς δὲ νὰ ἐρευνήσῃ πῶθεν ἔρχονται τὰ διδόμενα ταῦτα, θεω-
ρεῖ αὐτὰ ὡς βάσιν πίσης ἐπιστήμης. Ἀλλ' ἐὰν τὰ διδόμε-
να ταῦτα δὲν εἶναι λογικὰ στοιχεῖα ἐκ τῶν προτέρων, ὡς
ἡμεῖς φρονοῦμεν, εἶναι ὑποθέσεις καὶ ἐπινοήματα τοῦ ἡμετέ-
ρου πνεύματος, καὶ τότε πῶς δύνανται νὰ χρησιμεύσωσιν ὡς
βάσεις πίσης ἐπιστήμης; Νομίζομεν δὲ ὅτι ἰδίως ἡ ἔννοια
τῆς δυνάμεως εἶναι τὸ σημεῖον ἐν ᾧ μέλλουσι μετ' οὐ πο-
λὸν νὰ συναπαντηθῶσι καὶ ἴσως νὰ συμβιβασθῶσιν αἱ δύο
ἐναντίαι τάσεις εἰς ἃς διαίρεται εἰσέτι ἡ φιλοσοφία καὶ αἱ
ἐξ αὐτῆς ἐξαχτώμεναι ἐπιστήμαι.

(3)

Ἡ θεωρία αὕτη τῆς μεταδόσεως ἦν ὑπεστήριξεν ἐσχάτως
μετὰ πολλῆς εὐφυίας ὁ κ. Δάλτων (Hereditary genius) ἀ-
ληθεύει κατὰ τινα, καὶ οὐδεὶς δύναται νὰ τὴν ἀρνηθῇ πε-
ριοριζομένην ἐντὸς τῶν νομίμων αὐτῆς ὁρίων, ἀλλὰ καθ' ἣν
τῇ ἀποδίδουσιν ἔκτασιν, ἀποδίδειν ἀπλῆ ὑπόθεσις μὴ ἀπο-
δεικνυομένη ὑπὸ σταθερῶν καὶ γενικῶν γεγονότων, καὶ ἀντί-
κειται πρὸς τὴν συνήθη πορείαν τῆς φύσεως, διότι πρὸς
τοῖς ἄλλοις οὐδέποτε εἶδομεν τὸν φιλοσοφικὸν νοῦν ἐπὶ μα-
κρὰν σειρὰν γενεῶν διαδοχικῶς τελειοποιούμενον.

(4)

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟΝ ΔΗΕΟΥΡΙΟΥ

φιλοσοφικούς τινες ὅρους ἐκ τῶν νέων διαλέκτων εἰς τὴν ἡμετέραν. Πρὸς δὴλωσιν λ. χ. τῶν *pouvoir, possibilité, puissance, virtualité* μίαν μόνην λέξιν ἔχομεν τὴν *dynamis*, δι' ἧς προσέτι ἀναγκάζομεθα νὰ ἐκφέρωμεν καὶ τοὺς ὅρους *force* καὶ *faculté*, ἂν καὶ τοσοῦτον διαφερόντας ἀλλήλων. Ὡςπύτως οἱ ὅροι *logique, rationnel* καὶ οἱ ἐκ τούτων ἐρμηνεύονται μόνον διὰ τοῦ λόγου.

(5)

Ὁρ. Φιλοσοφία τοῦ Σωκράτους κατὰ A. Fouillée, Κερκύρα 1875.

(6)

Ὁ σοφώτατος καὶ κριτικώτατος Sir W. Hamilton μετὰ λεπτοτάτην ἀνάλυσιν τῶν λογικῶν στοιχείων συμπεραίνει ὅτι ὁ λόγος στηρίζεται ἐπὶ τῆς πίστεως. But reason itself must rest at last upon authority; for the original data of reason do not rest on reason, but are necessarily accepted by reason on authority of what is beyond itself. These data are therefore in rigid propriety, Beliefs or Trusts. Thus it is that, in the last resort, we must, per force, philosophically admit that the belief is the primary condition of reason, and not reason the ultimate ground of belief. We are compelled to surrender the proud *intellige ut credas* of Abelard to content ourselves with the humble *Crede ut intelligas* of Anselm (σελ. 760 ἐκδ. Reid). Τὴν αὐτὴν ἰδέαν παρδέχεται καὶ ὁ κατὰ τῆς θετικῆς φιλοσοφίας γενναίως ἀντενεργῶν J. Murphy ἐν ταῖς σοφοῖς αὐτοῦ ποιήμασι *Habit and intelligence καὶ Scientific Bases of Faith*.

(7)

Ὅτι ἡ ἐπαγωγή τὴν αὐτὴν ἔχει ὀντολογικὴν βᾶσιν καὶ

τὴν αὐτὴν βεβαιότητα τῆς ἐξαγωγῆς θέλομεν ἀποδείξει ἐκτενέστερον ἐν ἰδιαιτέρᾳ διατριβῇ. Παρατηροῦμεν ἐν τούτοις ὅτι ἡ τελευταία θεωρία τῆς ἐπαγωγῆς, ἣν μετὰ πολλῆς ἐμβριθείας ἀνέπτυξε καὶ ὑπεστήριξεν ὁ κ. Lachelier (*Du fondement de l'induction*), ἀνάγεται εἰς τὸν ἐν αὐτῇ τῇ πράξει τῆς νοήσεως συνδιασμὸν τῆς σειρᾶς τῶν ποιητικῶν αἰτίων μετὰ τοῦ συστήματος τῶν τελικῶν, τουτέστιν εἰς τὸν συνδυασμὸν τῶν αἰτίων, μέσων καὶ τελῶν, δηλ. εἰς τὴν ἐννοίαν τῆς τάξεως, ἣν καὶ ἡμεῖς παραδεχόμεθα ὡς βᾶσιν ἀκράδαντον τοῦ ἐπαγωγικοῦ συλλογισμοῦ, διότι ἡ τάξις τοῦ κόσμου εἶναι νόημα καὶ βούλημα αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ.

(8)

Voilà ce que c'est que la foi parfaite, Dieu sensible au cœur.

Pensées, sec. part. XVII, 62.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟΝ ΑΘΕΟΥΡΙΟΥ

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΜΟΥΣΕΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ
ΣΥΛΛΟΓΗ Π. ΠΑΤΡΙΚΙΟΥ
ΑΙΣ 2.Φ80010

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ